

Universitat de Barcelona
Facultat de Geografia i Història
Grau d'Història de l'Art

EL LLEGAT BIZANTÍ ALS BALCANS

**DE LA PLANTA BASILICAL A L'ESGLÉSIA DE CREU
INSCRITA**

Nom: Dane Pantelic Desnica

Treball de Final de Grau
Tutora: Milagros Guardia Pons
Curs acadèmic: 2020/2021

ÍNDIX

Introducció.

- Presentació i definició de l'objecte d'estudi Pàgs: 2 - 3.
- Objectius i hipòtesis del treball Pàgs: 4 - 6.
- Metodologia Pàgs: 6 - 7.

Estat de la Qüestió Pàgs: 9 - 18.

Corpus del Treball.

- 1. De la tardo-antiguitat a la consolidació de Bizanci Pàgs: 19 - 27.
- 2. La cristianització i el seu imaginari arquitectònic Pàgs: 27 - 34.
- 3. Justinià i el segle sisè Pàgs: 34 - 47.
- 4. El període de transformació Pàgs: 47 - 50.
- 5. El ressorgiment Pàgs: 50 - 59.

Conclusions Pàgs: 60 - 62.

Annex d'imatges Pàgs: 63 - 76.

Bibliografia Pàgs: 78 - 79.

INTRODUCCIÓ

1. Presentació i definició de l'objecte d'estudi:

A manera d'introducció a aquest treball, m'agradaria exposar primer el procés que m'ha portat a escollir l'objectiu a investigar, la seva acotació, i la manera de plantejar-lo. Com no podia ser d'una altra manera, ha estat un procés en el qual han intervingut tant preferències subjectives com conveniències acadèmiques. M'explico: Jo he nascut a Barcelona, però tant el meu pare com la meua mare són d'origen serbi. Des del primer cop que he viatjat als Balcans he notat una gran connexió amb aquella terra i les seves persones, així com una gran curiositat per la seva arquitectura eclesiàstica, la qual veia amb curiosos ulls d'admiració. Encara no sent molt conscient del que estava observant, era evident que allà les esglésies tenien un caràcter diferent a les que estava acostumat a veure.

Aquest interès en la religió i sobre tot en l'arquitectura que se'n deriva, entre altres factors, em van fer entrar a la facultat d'Història de l'Art a la UB. Aprofito per expressar el meu agraïment a la facultat i als seus docents per haver-me atorgat la formació que tinc avui en dia, tant a nivell acadèmic com, sobre tot, a nivell vital. No obstant, hi ha un fet que és ben conegut però desitjo destacar, i és la limitació geogràfica a la que es vinculen aquests estudis. Tal és aquesta limitació, que fins i tot dintre del territori europeu, queden extenses i importants àrees i temps històrics els quals pràcticament no és possible tractar al llarg de la carrera per diversos factors. No és aquest el lloc per a debatre aquesta problemàtica, però sí és adient indicar que una d'aquestes unitats territorials que normalment passen desapercebudes és la península balcànica.

Pel que fa a publicacions vigents, llibres que parlen sobre els Balcans han proliferat des del 1990. Aquest augment de l'interès vers al subjecte no és casual, ja que va ser producte del drama que patia la regió a principis dels anys 90', els efectes del qual encara es senten. És cert que contribucions significatives per a la història de la regió van ser inicialment escrites en llengües occidentals, però han sigut notablement superades en nombre per treballs recents, quasi exclusivament focalitzats en la inestable situació política, amb un caràcter més aviat negatiu. Fins i tot el nom "els Balcans" s'ha convertit virtualment en sinònim de decadència. Un clar exemple seria l'existència del terme "balcanització". Per altre banda, no hem d'oblidar que la península balcànica, la qual habiten majoritàriament els anomenats pobles eslaus meridionals, va estar sota el domini dels otomans fins al S.XIX, quan eclosionen amb força els pensaments nacionalistes a Europa, i per tant fora d'òrbita del sentiment de pertinença occidental, sent Grècia segurament la excepció.

Amb aquest punt de partida, i sentint un deute amb la terra on han viscut els meus avantpassats, la meua motivació inicial en aquesta recerca ha sigut descobrir més profundament l'arquitectura englobada dins d'aquesta àrea geogràfica. El meu primer plantejament consistia en un estudi sobre el desenvolupament de l'arquitectura eclesiàstica que existia entre els diferents pobles eslaus meridionals, que s'assenten a la península progressivament a partir del S.VII. Estem parlant d'uns pobles que, un cop instal·lats dintre del teixit cultural europeu, acabaran deixant de banda les seves arrels paganes i prendran com a model religiós, social i artístic la litúrgia ortodoxa, que adoptaran dels anteriors ocupants d'aquells territoris: els bizantins. Així doncs, per entendre aquest extens imaginari de formes i espais, cal assimilar primer els fonaments i la evolució que va patir l'arquitectura romana i tardo-antiga en mans dels bizantins al llarg del primer mil·lenni, alhora que els cultes a disposició dels quals va ser erigida. Tenint en compte aquesta premissa, m'he decantat en elaborar aquest treball centrant-me únicament en aquest aspecte com a objecte d'estudi, per tal de consolidar aquest primer graó fonamental de coneixement en la matèria i ser capaç, més endavant, de dedicar un estudi més elaborat a la continuïtat que va patir aquesta arquitectura eclesiàstica en mans dels pobles eslaus.

Un altre factor que m'ha portat finalment a centrar aquest estudi vers l'arquitectura bizantina és la falta de bibliografia de la que disposem en llengües occidentals sobre els pobles eslaus i les seves diverses manifestacions artístiques. He accedit a algunes fonts i publicacions que es refereixen al tema escrites en Serbo-Croat, i alguna que altra en Anglès i Francès. Aquestes es dediquen a explorar aspectes molt concrets que no encaixaven amb el meu plantejament, i la majoria de llibres que he cercat amb aquesta temàtica no estan disponibles a les biblioteques de la ciutat. En aquest sentit, com deia, ha jugat un paper important la conveniència pel que fa a la facilitat de l'accés a la informació.

Aspecte que també s'ha d'acotar convenientment a la temàtica tractada és l'espai cronològic que ens ocupa. Al ser l'arquitectura bizantina deutora directe dels mètodes de construcció romans, podríem començar parlant d'arquitectura paleocristiana, com han fet molts autors, però en aquest treball prendré com a punt d'inici el S.III, amb el regnat de Dioclecià, quan l'arquitectura romana comença a experimentar notables transformacions formals i funcionals. La data on culmina l'estudi és, aproximadament l'any 900, amb l'anomenada dinastia macedònia, que suposa un ressorgiment de l'imperi amb un canvi de perspectives a nivell de patronatge i producció artística. A la vegada, Europa entrava en una nova era de canvis i desenvolupaments artístics, que portaran a l'anomenada Alta Edat Mitjana. Malgrat ser un extens marc cronològic, si es tracta amb cura la informació i s'organitza seguint un determinat objectiu, es poden exposar els moments històrics i els fets crítics generals que van marcar l'evolució de l'arquitectura eclesiàstica, juntament amb els seus exemplars més destacats.

2. Objectius i hipòtesis del treball:

La idea central d'aquest estudi ha estat doncs explorar els principals desenvolupaments històrics que han tingut lloc a la península balcànica en aquest lapse concret de temps, juntament amb l'evolució que pateix el culte cristià ortodox, i veure com aquestes realitats es reflecteixen a través del mitjà de l'arquitectura. Es tracta d'una zona poblada des de l'antiguitat (en l'apartat "metodologia" es dona una definició més exhaustiva pel que fa a la definició de l'espai físic dels Balcans), concentrant-se la població sobre tot al voltant de la línia de costa i dels rius navegables. Havent descobrint la riquesa dels recursos naturals de la península, els romans van poblar també el seu interior, confrontant en el procés els pobles indígenes assentats a la regió, dels que destaquen els Il·liris i els Tracis. Aquest control de caire imperial introduït i mantingut pels romans, continuarà sota els imperis Bizantí i Otomà. Així doncs, la disposició geogràfica de la península balcànica va jugar un rol important en la permanent lluita pel control regional entre els diferents poders imperials, així com per a en expansió dels diferents pobles eslaus.

Fruit d'aquesta situació va ser el progressiu interès que els emperadors romans des de Dioclecià van fixar en la regió. Em plantejo primerament veure quins factors van col·laborar a afavorir aquest canvi de centralitat dins l'imperi vers als Balcans (que culmina amb la fundació de Constantinoble i posteriorment amb la definició de l'imperi bizantí com a entitat nominal) tenint en compte com van afectar aquests fets a la producció arquitectònica. Un element central que pertany al domini de l'arquitectura romana, la cúpula, tindrà un pes fonamental posteriorment en el món bizantí, i la seva disposició definirà una gran part de les tipologies i diferents sistemes constructius usats. La meua intenció és definir aquest element juntament amb el seu sistema de suports en el context de la tardo-antiguitat i investigar quines són les transformacions que va patir així com les seves possibles connotacions simbòliques de la mà de la cultura bizantina, ja plenament cristiana. L'arquitectura aquí, com en molts altres casos, està al servei del poder, i per tant l'Església donarà una nova raó de ser a aquestes formes i les acomodarà tant a les seves necessitats com a les possibilitats de cada moment. Però hi ha una fórmula fixe per a la construcció d'aquestes estructures que s'acomoda a la litúrgia? Què diferència una cúpula clàssica o tardo-antiga d'una cúpula del primer període bizantí, si és que existeix tal diferència? Va jugar en aquesta evolució un paper important la disponibilitat de recursos en cada regió? Hi ha incorporada certa intencionalitat simbòlica pel que fa a la religió en aquests elements? Aquestes són algunes de les preguntes inicials que m'han sorgit a mesura que m'he anat apropant a l'objecte d'estudi i a les que procuraré donar resposta.

Al llarg del S.VI, Bizanci experimenta una de les seves etapes d'expansió més conegudes i estudiades sota l'emperador Justinià. En aquell moment, Constantinoble ja estava establerta com a autèntica capital metropolitana, i en ella el propi Justinià farà construir el que és per a la majoria de persones l'edifici icònic de l'arquitectura bizantina: Hagia Sophia. Aquesta s'ha convertit per sí mateixa en un mite de l'arquitectura, eclipsant molts altres edificis igualment esplendorosos propers en el temps com són les esglésies de Hagios Polyeuktos o Hagia Eirene, per tant examinaré quins foren els factors que van motivar aquest exhaustiu patronatge, així com els antecedents que podrien haver tingut unes obres d'aquesta magnitud. Per altre banda, tots els edificis esmentats presenten grans innovacions pel que fa al tractament de la cúpula i la seva inclusió en l'arquitectura basilical tradicional. El meu objectiu serà definir els sistemes estructurals amb que experimentaven aquestes esglésies a la capital i el paper que hi jugava la cúpula en les grans obres dels temps de Justinià, així com veure el desenvolupament de les formes arquitectòniques al llarg de la resta de la península dels Balcans en context amb aquestes influències. Fins a quin grau tindran una continuïtat aquests monuments en el futur d'aquesta cultura?

Després d'aquest moment àlgid de la història, durant els següents segles l'imperi bizantí travessa una època bastant convulsa on pateix per oposar-se a les invasors dels diferents pobles bàrbars a través dels Balcans: primer a àvars i eslaus i posteriorment als búlgars, sense esmentar els perpetus conflictes a la part oriental amb els centres de poder, primer persa i posteriorment islàmic. Econòmicament i territorialment l'imperi s'encongeix i moltes ciutats queden abandonades. A banda d'aquests conflictes territorials, simultàniament es va donar el fenomen d'una querella interna de caire religiós i artístic anomenada querella iconoclasta, la qual va sorgir per les diferents visions que es tenien sobre la veneració de les imatges. Finalment contingudes aquestes adversitats, cap a l'any 900 l'imperi bizantí va ser no obstant substancialment transformat. Les noves formes d'arquitectura i de patronatge arquitectònic que es manifestaven al final d'aquestes diverses etapes de crisis, mostren també una nova realitat política i cultural als Balcans, que perdurarà fins al segon mil·lenni. Com a punt final del treball em proposo doncs investigar quines conseqüències va patir la producció arquitectònica, així com la pròpia litúrgia i el culte ortodox al llarg d'aquests diferents esdeveniments fins arribar a conformar amb la dinastia macedònia el que s'ha anomenat sovint com al prototipus de l'arquitectura bizantina, clarament centralitzada i amb la cúpula com a un element d'identitat fonamental. Encara que veurem que aquesta afirmació no és del tot certa, exposaré alguns exemples d'aquesta nova arquitectura a la capital examinant la seva relació amb els models del passat i les motivacions i requeriments que la van fer possible.

A mesura que s'avança en aquest recorregut històric exposat, sorgeix la principal hipòtesis que s'anirà deduint a sí mateixa, i és el fet que la península balcànica ha sigut històricament un espai actiu

d'intercanvi cultural, i durant la tardo-antiguitat i la edat mitjana va exercir com a un dels veritables centres de transmissió i recepció artística d'Europa per la seva posició destacada com a pont entre occident i orient. Per finalitzar aquest apartat m'agradaria incorporar una cita de Slobodan Ćurčić la qual fa referència a aquest fet amb una gran agudeses:

“Vist des d'una perspectiva tant ombrívola, el concepte d'arquitectura històricament significativa en aquesta àrea podria semblar una espècie de paradoxa. Les pròpies nocions de cultura i productivitat creativa sembla que s'han tornat mentalment antitètiques a l'enteniment dels Balcans en si. [...] No obstant, poques persones connectaran el nom dels Balcans amb alguns dels majors assoliments arquitectònics de tots els temps, com el Partenó o Hagia Sophia. Aquells que recordin aquests fets possiblement percebin aquests edificis com a fenòmens aïllats, com a tresors de museu ubicats en exaltats pedestals, i no sent integralment vinculats amb la regió que els va produir i a la que pertanyen” (ĆURČIĆ 2010: 1).

3. Metodologia:

Tenint en compte el plantejament i els objectius del treball, a continuació exposo la metodologia que ha sigut emprada per a la seva realització. Primer de tot dir que aquest és un estudi elaborat acudint exclusivament a fonts indirectes. Vull remarcar que una completa investigació centrada en arquitectura requereix un treball de camp in situ, i una familiarització propera amb els monuments que es tracten, ja estiguin ben conservats o en runes. En aquesta part entraria en joc, entre altres, la disciplina de l'arqueologia. No obstant, degut a la distància que separa Barcelona de la península balcànica, i a la situació d'alerta sanitària que es viu a escala mundial, així com per les meves possibilitats econòmiques, m'ha sigut impossible visitar l'àrea geogràfica que ens ocupa.

Així doncs, un cop establert l'objectiu d'estudi, sorgeix la necessitat d'investigar quines fonts es tenen a l'abast per tal de poder trobar la informació convenient a la temàtica tractada. Aquest és un treball que s'inscriu en la línia de les publicacions modernes que tracten sobre arquitectura bizantina, i són aquests llibres els que han servit de fonament per a la seva redacció com es veurà a l'apartat Estat de la Qüestió. La Biblioteca de la Facultat de Geografia i Història i la Biblioteca de Catalunya m'han proporcionat molts dels llibres físics que he consultat així com documents fotogràfics dels edificis tractats. Per altre banda, hi ha algunes publicacions a les que he tingut accés en línia a través de bases de dades com són Jstor, Internet Archive i Dumbarton Oaks. En tots els casos, primer he estudiat les fonts en qüestió recopilant la informació que he considerat pertinent, i posteriorment m'he dedicat a

redactar el treball tenint en compte tota la informació que m'ha estat possible reunir. Per a l'anàlisi dels edificis el material primordial usat són les representacions gràfiques de les plantes, amb la seva dimensió indicada, les quals es troben reproduïdes a l'annex d'imatges juntament amb les fotografies.

Un aspecte important que cal abordar abans de continuar és acotar els termes “arquitectura” i “Balcans” segons són entesos en aquest estudi. Es considera arquitectura a l'art i la tècnica de projectar i construir edificis. Encara que els bizantins van ser molt versàtils en aquest camp, erigint al llarg dels Balcans innumerables residències, palaus, fortificacions i aqüeductes entre altres, aquí, com ja he esmentat, ens centrarem en els edificis de caràcter eclesiàstic, és a dir, esglésies, martiris, monestirs... Les esglésies representen, sens dubte, el testimoni més extens i millor conservat de l'arquitectura bizantina. Això no implica que l'arquitectura eclesiàstica sigui objectivament més important d'estudiar que la resta de fenòmens arquitectònics, però degut al plantejament i a la limitada extensió d'aquest treball, serà el focus d'atenció. Per altre banda, un extens estudi de qualsevol edifici ha d'incloure la seva decoració, o la disposició de les seves finestres, com molts altres factors intrínsecs a la seva pròpia raó de ser. En aquest treball no serà possible abastir tota aquesta informació, però el seu propòsit és proporcionar un apropament general a la multiplicitat de formes que manifesta l'arquitectura als Balcans al llarg d'aquests segles basat en els seus elements definitoris fonamentals, i sobre tot en el paper de progressiva centralització que va jugar la cúpula.

Pel que fa a la definició dels paràmetres que defineixen l'àrea geogràfica dels Balcans, es tenen en compte dos aspectes: La massa continental de la península balcànica es defineix pel mar Adriàtic i el mar Joni a la seva costa occidental, pel Mediterrani, l'Egeu i el Mar de Màrmara al sud, i pel Mar Negre a la seva banda dreta. Al nord, dos grans rius, el Sava i el Danubi, delimiten els seus paràmetres per terra. Tota aquesta àrea es compren com una unitat territorial a tractar per igual en aquest estudi. Els Balcans, no obstant, també engloben moltes illes disperses al voltant de la península, algunes de les quals, com les Illes Cíclades, formen naturals extensions de la seva massa continental. Altres illes, tals com Lesbos, Chios, Samos o Rhodes, en canvi, constitueixen naturals extensions de la massa continental d'Àsia Menor. Tot aquest conjunt d'illes, que es tanca amb Creta com a límit de delimitació, formen part doncs d'aquest teixit d'intercanvi cultural que nodrirà la regió. No he pogut doncs evitar fer esment d'alguns esdeveniments i edificis d'importància pel que fa a la seva relació amb l'arquitectura bizantina desenvolupats en aquestes illes, sempre i quan facilitin una comprensió del fenomen arquitectònic en conjunt, ja que el centre de l'estudi serà la regió peninsular dels Balcans, on es trobaven els principals centres de poder. De la mateixa manera, al llarg del treball es fan esments també a altres àrees geogràfiques com són Síria o Palestina, que són indispensables per comprendre molts dels desenvolupaments que afectaran el nostre àmbit d'estudi.

ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Tenint en compte que el tema que estem tractant és per sí mateix un tema ampli i extens, al qual es refereixen molts estudis al llarg dels últims dos segles, he dut aquesta recerca partint d'una elecció crítica de publicacions destacades que ens ajuden a comprendre les principals vies d'apropament a aquest àmbit de treball i les principals hipòtesis que s'han desenvolupat al llarg del temps sobre el subjecte de l'arquitectura bizantina. A continuació s'exposen cronològicament les publicacions més rellevants i es mostra l'evolució que han patit ideològica i metòdicament les diferents investigacions fins a dia d'avui, ja que han transcorregut una mica més de cent-cinquanta anys des de que els arqueòlegs europeus van començar a mostrar interès sistemàtic per l'arquitectura bizantina.

El primer llibre que va portar el títol general de *Byzantine Architecture*, va ser publicat el 1864 per Charles Texier – historiador, arquitecte i arqueòleg francès, conegut per les seves infatigables exploracions per Àsia Menor –, i R. Popplewell Pullan (arquitecte i membre de la Societat de Dilectants a Àsia Menor). Fins llavors, alguns pocs estudiosos es dedicaven a descobrir l'imaginari sobrevivent de l'arquitectura bizantina, però ho feien per satisfer la seva curiositat personal, i per tant hi havia certa informació que només era accessible a un cercle tancat. Texier és el primer que decideix compartir amb el públic literat els seus folis sobre art bizantí. Des de l'inici d'aquest volum, ja veiem una insistència en el que s'anomena escoles d'arquitectura bizantina, i una reivindicació d'aquest fet artístic com a una veritable manifestació monumental de caràcter cristià. És doncs destacable que només es tractin edificis eclesiàstics, dintre d'un lapse de temps que va des de Constantí fins a la caiguda de l'Imperi Bizantí, donant en tot moment una elevada importància a la cúpula, exposant-la com a l'element més distintiu de les esglésies a orient. Dintre del territori dels Balcans fa especial èmfasi en Constantinoble i Tessalònica, les dos principals ciutats de la península. El seu valor resideix en el fet que descriu certs edificis desapareguts o modificats des de llavors, però, en paraules de Cyril Mango: “És un munt de dades mal digerides i molts cops fora de propòsit. I no podia ser d'altre manera, ja que el 1864 no existia material suficient sobre el que basar un estudi general de l'arquitectura bizantina” (MANGO 1975: 8).

Al llarg de les següents dècades es va anar generant un creixent interès vers aquests antics monuments cristians, així com una ràpida acumulació de dades. Literats i exploradors dedicaven grans esforços a estudiar aquells territoris dels quals, alguns es centraven en la zona dels Balcans, com per exemple Alexander Van Millingen, W.S. George i Jean Ebersolt, que van estudiar específicament els monuments de Constantinoble, així com Georgios D. Lampakis i Gabriel Millet, els quals van prendre

com a centre dels seus estudis a Grècia. Gràcies a la intensiva exploració portada a terme, conjuntament amb la captació d'imatges per part de fotògrafs com Gertrude Bell i Hans Rott, es va anar creant un abundant cúmulo de materials, però cada vegada es feia més evident que s'havia de trobar una forma adient per interpretar i classificar tota aquella informació.

Com a dues obres de referència en aquell període, a principis del segle XX, trobem una d'elles emmarcada dins el camp d'estudi centrat en Constantinoble, i una altra amb el punt de mira en el territori grec. La primera és un llibre titulat *Byzantine Churches in Constantinople* escrit per Van Millingen. Aquest autor va néixer precisament a Istanbul, fill del físic de la cort del Sultà, i per tant el trobem molt familiaritzat amb la ciutat i la seva història. El seu objectiu és, tal com explica a la seva introducció, elaborar un inventari d'esglésies bizantines partint del segle cinc, interrelacionant-les entre sí, i analitzant-les per confirmar aquelles hipòtesis que romanen certes, corregir interpretacions anteriors equívokes i afegir la informació que s'escaigui, tractant tant l'arquitectura com la història dels edificis en sí. Presta també molta atenció per tal de distingir les parts originals d'un edifici de les alteracions fetes pels propis bizantins posteriorment o pels turcs. L'altre obra que ha de ser esmentada és *l'École Greque Dans l'Architecture Byzantine*, de Gabriel Millet, arqueòleg i historiador francès, membre de l'Escola Francesa d'Atenes. Encara que no és el seu únic llibre que tracta aquesta temàtica, sí que es considera el més influent. Destaca el fet que, sense anar més lluny del títol, ja tornem a trobar la insistència en el fenomen d'escoles d'arquitectura. No obstant, l'autor deixa clar que no podem estudiar la província sense la capital, i per tant tracta també Constantinoble i regions com Macedònia i Sèrbia.

Encara que Millet esmenta conscientment el fet que el seu objectiu no és efectuar un estudi sistemàtic de les restes sinó cohesionar la informació disponible de forma que recolzi l'objectiu de definir el caràcter de l'arquitectura bizantina a Grècia, tant ell com Millingen es basen en un criteri de classificació que podem anomenar tipològic, molt similar també en caràcter als textos de Texier. Aquest criteri es veu reflectit molt clarament en els dos llibres esmentats anteriorment, els quals insisteixen en l'existència d'escoles i la seva determinació segons zones geogràfiques. Tal com es pot llegir a la introducció de Millet: "L'objectiu d'aquest estudi és definir el caràcter de l'arquitectura bizantina a Grècia mitjançant l'anàlisi dels tipus i els processos, per identificar les característiques específiques que distingeixen aquesta àrea en comparació amb Constantinoble i les altres regions de l'est" (MILLET 1916: 1).

Així doncs, els edificis van anar sent classificats en gèneres i espècies segons criteris formals. On hi havia similitud, s'assumia una connexió. Un exemple seria la catalogació dels edificis pertanyents al

grup de les basíliques que a la vegada, es divideix en subgrups (basíliques amb o sense transsepte, amb tres o cinc naus, amb o sense galeria, amb coberta de fusta o pedra...). Un cop la classificació queda establerta, el pas següent fou determinar l'origen de cada grup y de cada característica distintiva, generalment relacionant-les amb el seu origen geogràfic. És interessant assenyalar que la cúpula fou un element que des d'un inici els estudiosos van identificar com a distintiu de l'arquitectura bizantina, i moltes de les tipologies establertes són conseqüència de l'adaptació i els fonaments que aquesta requereix. Parlant sobre les basíliques cobertes amb cúpula i les esglésies cruciformes amb cúpula, Millingen diu que hi ha una sèrie d'esglésies que varien d'aquestes tipologies, però que generalment poden classificar-se en una classe o altre considerant dos característiques principals: si els arcs de la cúpula s'estenen fins les parets exteriors, l'edifici és una església cruciforme amb cúpula; si les naus laterals estan protegides de l'àrea central per arcades, l'edifici és una basílica coberta amb cúpula (MILLINGEN 1912: 31). Aquesta sentència exemplifica el caràcter que pren aquesta manera d'observar i classificar els edificis, amb l'objectiu d'establir certes pautes per discernir entre aquestes diferents formes i crear termes que perduren en l'ús acadèmic fins avui en dia.

Aquesta corrent tipològica serà la dominant encara unes dècades més endavant, ja que si avancem en el temps fins al 1934, moment en que es publica *Monuments d'Architecture Byzantine*, de Jean Ebersolt, veiem que aquest està basat en el mateix principi, i no és d'estranyar, ja que l'autor va ser anteriorment estret col·laborador amb Millet. El plantejament d'aquest estudi segueix considerant que el més important era reunir tots els exemplars disponibles i llavors classificar-los d'acord amb la seva composició. Ebersolt va ser autor també d'una obra monumental sobre la iconografia bizantina del nou testament, en la que aplica exactament el mateix criteri en l'estudi de pintures. No obstant, el matís que introdueix pel que fa a la classificació de l'arquitectura és que res revela més clarament l'afiliació de diferents escoles d'arquitectura que la composició de les plantes, les quals es manifesten com a una eina indispensable sense la qual no s'entén el desenvolupament de cap hipòtesis.

No serà fins a gairebé la segona meitat de segle, després de la segona guerra mundial, quan sorgeixen nous plantejaments pel que fa a una renovada metodologia d'estudi a partir de les tesis de personalitats com Jean Lassus, Andrè Grabar i Earl Baldwin Smith. Començant per Lassus, aquest fou un arqueòleg francès especialitzat en arquitectura paleocristiana, més centrat en qüestions pràctiques que teòriques. La seva importància recau en que fou un dels primers en assenyalar els defectes intrínsecs a la corrent tipològica, el major d'aquests consistent en la seva abstracció de la realitat, i ens pretén advertir que els edificis per sobre de tot, compleixen una funció pràctica. El 1947 publica la seva obra *Sanctuaries Chretiens de Syrie*, on malgrat no tractar el territori dels Balcans, representa el primer intent seriós d'aplicar a l'estudi de l'arquitectura bizantina el mètode funcional, més en sintonia amb

els procediments de l'arqueologia (MANGO 1975: 9). Efectivament, si les esglésies estaven destinades a les celebracions litúrgiques, els possibles canvis en la litúrgia, així com les necessitats individuals de cada edifici o els desitjos concrets d'un patró, determinaven modificacions de la seva disposició arquitectònica.

El 1950 fou publicat un important llibre de la mà de Earl Baldwin Smith anomenat *The Dome, a Study in the History of Ideas*. Aquí l'autor introdueix un plantejament que es recolza en la explicació d'un contingut simbòlic i ideològic darrere de cada element que conforma una església, centrant-se sobre tot en la cúpula. Aquesta, tal com explica Smith, estava ja en els primers anys de la cristiandat estretament relacionada amb els martirium a causa del seu significat tradicionalment mortuori. Ens explica per altre banda que en una època primitiva els refugis eren en origen de planta circular i coberts per necessitat amb una coberta corbada. “En moltes parts del món antic, la cúpula com a forma es va associar habitualment en la memòria dels homes amb una estructura de tipus centralitzat que era venerada com a un refugi tribal i ancestral, un símbol còsmic, una casa de les aparences i una llar ritual” (SMITH 1950: 6). La forma de la cúpula doncs va ser preservada en moltes cultures i gradualment es va traslladar a materials més permanents, i degut a aquesta profunda connotació espiritual que evocava en va resultar la veneració d'aquest element com a identificador d'allò sacre, reial i celestial.

Aquesta interpretació simbòlica que atorga un significat a cada element és bastant consonant amb la mentalitat medieval. En certa mesura és cert, i en aquell moment ja hi havia plena consciència d'aquest fet, que els paletes i mestres bizantins, malgrat la seva organització en tallers, no eren conscients de cap escola, ni coneixen molts cops la tradició dels elements amb els que treballen, però per altre banda estaven preocupats per mostrar que l'estructura de l'església representa el cosmos, que si hi havia tres finestres a l'absis representaven la Santíssima Trinitat, o que l'absis representa o bé la cova de betlem o el lloc d'enterrament de Jesús. Cal destacar que Smith, per a elaborar aquest estudi, es va recolzar en una publicació anterior d'André Grabar, concretament del 1946, anomenada *Martyrium, Recherches Sur le Culte des Reliques et l'Art Chrétien Antique*. Encara que a Grabar se'l considera en aquest aspecte més proper en pensament a la metodologia funcional de Lassus, fou un dels grans responsables en trencar amb les fórmules tancades de la corrent tipològica i promulgar la convicció de que cap obra d'art sacre pot ser entesa a menys que es considerin les seves implicacions religioses i funcionals. Tanmateix, entre altres interessants idees que Smith pren de Grabar trobem la necessitat de ser conscients del llaç i la relació entre l'art sacre pagà i cristià, la qual cosa es fa evident en arquitectura, així com l'explicació d'una renovada iconografia cristiana que sorgeix al segle cinquè molt relacionada amb el culte a les relíquies.

Aquestes noves corrents, tant la funcional com la simbòlica, conviuen durant les primeres dècades de la segona meitat del segle XX i es consolidaran com a les principals vies d'apropament a l'estudi de l'arquitectura bizantina. No obstant, la línia de pensament de diversos autors a partir d'aquell moment no es limitava a definir i aplicar un procés metodològic tancat en sí mateix com s'havia estat fent fins ara, sinó que es comença a tendir cap a un anàlisi crític de cada un d'aquests mètodes, i cada autor, des del seu bagatge, valora les avantatges de cadascun segons els seus objectius per tal de crear una àmplia perspectiva més centrada normalment en aspectes cada vegada més concrets de l'arquitectura. Grabar, sense anar més lluny accepta la tipologia però l'emmotlla completament al seu propòsit, que és clarificar l'expressió monumental de certs tipus de pietat cristiana (MANGO 1991: 42).

És a partir d'aquesta segona meitat de segle quan els Estats Units, mitjançant les seves universitats i institucions culturals, esdevenen el centre intel·lectual pel que fa a la investigació i la divulgació sobre arquitectura bizantina, així com de moltes altres disciplines. La docència esdevindrà una eina fonamental per a la consolidació d'una cadena de transmissió del coneixement i els estudis relatius al món bizantí van prenent més interès entre els joves acadèmics, establint-se com una destacada especialització. Podem entendre aquesta realitat a partir de les obres de Richard Krautheimer i les del seu alumne Thomas Mathews. El primer fou un historiador de l'art alemany que poc abans de la segona Guerra Mundial s'assenta als Estats Units on passarà a dedicar-se a la docència establint-se a la Universitat de Nova York. La seva obra més important, anomenada *Early Christian and Byzantine Architecture*, va ser acabada el 1963 i publicada el 1965. En aquest volum, l'autor s'ocupa de l'arquitectura cristiana d'orient des dels seus orígens anteriors a Constantí fins a la caiguda de Constantinoble, mentre que, a occident, s'exposa una evolució fins al final del S.VI, denotant així la continuació que trobem a Bizanci pel que fa a una manera d'edificar directament deutora amb la tardor-antiguitat. “No veig l'arquitectura paleocristiana com a un procés fonamentalment occidental, sinó més bé com la expressió final dels conceptes arquitectònics que estaven vigents en els centres i zones costeres del Mediterrani, tant occidental com oriental, en el món del baix Imperi” (KRAUTHEIMER 2005: 12).

Des de feia dues dècades ja s'havia abandonat el concepte d'escoles i es busca adquirir noves perspectives sobre el problema en qüestió, intentar noves maneres d'interpretar les seqüències històriques i exposar el tema en les seves interrelacions amb els aspectes litúrgics i polítics del seu període (KRAUTHEIMER 2005: 11). El concepte de les tipologies per a la classificació dels edificis i l'estudi de les seves aplicacions, com ja hem vist, no s'abandona, però és considerat com una eina per a ajudar-nos a visualitzar les diverses necessitats i conveniències per les quals inicialment s'hagués executat un projecte arquitectònic d'una manera concreta, contemplant totes les variants i estudiant a

fons els casos particulars. El fet més significatiu de la obra de Krautheimer és que es fonamenta en un punt de vista de caràcter històric, exposant primerament els més importants esdeveniments polítics, culturals i religiosos que condicionen posteriorment la manera d'edificar al llarg del mediterrani. Prenen molta importància en el seu estudi tant Constantinoble, com a eix vertebrador de l'imperi, així com Grècia, tractada a part de la resta dels Balcans. Com que també s'hi inclou l'arquitectura eclesiàstica a occident fins a l'època de Justinià, ens permet fer interessants comparacions i comprendre la realitat d'una complexa xarxa d'esdeveniments que modelava, de manera diferent a cada regió, a tota Europa.

Thomas Mathews, com ja hem vist, era alumne de Krautheimer i segueix una línia de pensament similar en quant al desenvolupament de la seva recerca. El seu llibre *The Early Churches of Constantinople*, és un intent per explicar les esglésies a través de la litúrgia. La organització que segueix està basada en dues parts: la primera meitat del llibre examina des d'una perspectiva purament arqueològica les restes de dotze esglésies bizantines a Constantinoble des de la fundació de la ciutat fins a la època de Justinià, en un intent d'establir les característiques de les diferents planificacions que trobem. A la segona part, s'estudien les fonts a través de les quals podem entendre la litúrgia per tal de reconstruir la silueta de la cerimònia per a la qual les esglésies foren erigides. A diferència de la visió de Bladwin, Mathews no exalta el simbolisme còsmic o celestial de la cúpula ni de cap element com a la seva causa de ser, i tracta únicament els seus propòsits funcionals.

“La litúrgia de la Eucaristia, realitzada en tota la seva brillantor i complexitat, donava significat a la nova arquitectura d'una manera concreta i tangible que afectava al públic com a participants actius i no com a simples espectadors. El cristià, en aquests temps pre-iconoclastes, estava menys interessat en les possibilitats simbòliques abstractes de les formes arquitectòniques, i en canvi venerava l'acció realment simbòlica de la pròpia litúrgia, que per a ell era l'entrada a la vida divina” (MATHEWS 1980: 177).

D'altra banda, diu Mathews contradient a Grabar, que les pràctiques devocionals de la veneració de relíquies associades amb els martiris van jugar un paper sense gran rellevància pel que fa a la planificació litúrgica de les esglésies dels primers temps bizantins. La funció principal per a la qual aquesta arquitectura era erigida, segons Mathews, era la litúrgia de la Eucaristia, i per tant aquest ús és el que millor hauria d'explicar el significat de l'arquitectura. Introdueix doncs el terme de planificació litúrgica, l'objectiu del qual és examinar com l'església va funcionar i com podria haver acomodat la cerimònia religiosa per a la que va ser construïda. D'aquesta manera, l'autor argumenta el pas des del caràcter espacial de les esglésies bizantines pre-iconoclastes fins al caràcter tancat de

la planificació medieval, en associació a una certa manera i ordre de dur a terme el ritual i les transformacions que aquest patirà al llarg dels segles. Malgrat la varietat d'esglésies seleccionades per efectuar l'estudi, és sorprenent la consistència formal de la planificació litúrgica, ja que podem trobar moltes semblances entre els diversos monuments.

Durant tots aquests anys de la segona meitat del S.XX, als Balcans hi havia una veritable estabilitat social i econòmica, sobre tot dintre del marc polític de Iugoslàvia, la qual cosa va permetre una gran llibertat a l'hora de plantejar nous projectes de recerca i treballs de camp a la zona. A la dècada dels setanta, ja hi ha un important bagatge en la matèria així com una consciència de necessària revisió constant dels monuments. Hi ha certes reserves vers a les grans preguntes, i esdevé prioritària la intenció de plantejar certes qüestions que a l'autor li semblin interessants, recolzant-se en un cada cop més meticulós anàlisi arqueològic dels edificis. Aquest és el moment també quan es comença a mostrar un creixent interès cap a les construccions de caràcter secular, reivindicant aquestes com a mereixedores de la mateixa atenció que l'arquitectura sacre, encara que segueix sense ser així en la pràctica:

“Quan parlem d'arquitectura secular, en sobreviu més del primer període bizantí que de temps posteriors. Han merescut però molt poca atenció en comparació amb l'arquitectura sacra. Quan m'ha estat possible, he intentat restablir l'equilibri; però, com els meus predecessors, m'he vist obligat a parlar principalment d'esglésies” (MANGO 1975: 11).

Cyril Mango, nascut el 1928 a Istanbul i d'origen britànic, és a dia d'avui reconegut com un dels majors referents pel que fa als estudis bizantins. Fou professor de llengua i literatura grega antiga i moderna, així com gran coneixedor de la història i la producció artística de l'Imperi Bizantí. Entre les seves obres fonamentals per al nostre interès destaca *Arquitectura Bizantina*, publicada el 1974 com a un dels tretze volums que conformen la *Historia Universal de la Arquitectura* de Pier Luigi Nervi. Partint de la tardo-antiguitat i fins a la caiguda de Constantinoble, és molt similar pel que fa al plantejament i al mètode a la obra de Krautheimer, encara que molt més concisa, ja que Mango es centra exclusivament en l'Imperi Bizantí, excloent fins i tot regions com Xipre, Capadocia o Geòrgia per tal de focalitzar l'estudi a les àrees centrals de l'imperi, que són els Balcans, gran part de la península d'Anatòlia, i Síria. D'aquesta manera aplica un mètode històric amb la consciència de que aquest es presta millor a les investigacions limitades a zones determinades, i no a una síntesis que abraça molts segles i molts països. Es fa cada vegada més necessari doncs disposar d'estudis regionals que a la vegada tractin jaciments arqueològics o monuments de manera individual, per tal de cohesionar de forma conjunta els més de deu segles que podem parlar d'arquitectura bizantina i assolir

el contacte que seria desitjable amb les realitats històriques, geogràfiques, socials i econòmiques de la Edat Mitja (MANGO 1975: 11).

De la mateixa manera aquesta necessitat per a la concreció, ha fet sorgir estudis molt específics en temàtiques que fins aquell moment no havien ocupat com a punt central el focus d'un treball. Un exemple és, sense sortir del marc cronològic del segle XX, el llibre de Robert Ousterhout titulat *Master Builders of Byzantium*, publicat el 1999. Es tracta efectivament del primer estudi major en examinar l'arquitectura bizantina des de la perspectiva dels seus constructors, ocupant-se prioritàriament dels edificis que han sobreviscut fins als nostres dies així com de les fonts escrites d'època. Aquest llibre pren com a punt de partida el S.IX, o la fi de la iconoclàstia, fins al S.XV amb la caiguda de Constantinoble, focalitzant gran part de l'atenció en les esglésies d'aquesta ciutat, entesa com a centre de l'activitat constructiva. A la introducció, Ousterhout es refereix al període que va del S.VI al IX com a període de transició, caracteritzat per una marcada transformació de la societat i conseqüentment de la litúrgia i l'arquitectura, exposant que és en aquest segle quan neix la coneguda tipologia de creu grega amb cúpula centralitzada, de mides més reduïdes que les anteriors esglésies cruciformes amb cúpula i que es definirà com al prototipus d'església bizantina des de llavors. No obstant, alhora assenyala que és incorrecte dir que hi havia una tipologia estàndard d'església bizantina. "Els bizantins no van simplement crear una fórmula i la van repetir sense alteracions. Cada església era construïda amb propòsits específics i requeriments en ment" (OUSTERHOUT 1999: 11). Així doncs, considera que hem d'entendre una església bizantina pel que fa a l'espai que la conté, i tenir en compte les seves tres dimensions.

Resulta molt interessant el treball de recopilació massiu que du a terme Ousterhout en aquesta obra pel que fa als escrits d'època que conservem, entre els que destaquen les *ekphrasis*. Aquestes ens ajuden a definir termes i a extreure informació sobre els edificis i els seus usos, però hi ha altres fonts escrites disponibles com ara contractes o cartes fruit de la correspondència entre el mecenes i els encarregats de la execució de l'obra. A partir d'aquests textos i de la meticulosa observació dels edificis, l'autor busca recrear el rol dels mestres d'obres i els paletes en el seu respectiu camp de treball, la seva posició en la societat i la relació amb el patró, així com amb els membres de l'església. Parla també sobre les diferències pel que fa a l'educació clàssica que s'impartia encara amb solidesa fins al S.VI, i l'educació de la que disposaran als segles posteriors les persones dedicades a la construcció, explicant com es veurà afectat a conseqüència d'això l'ús que se li dona als materials, així com les seves possibilitats. En tots els casos, els pressupòsits generals són estudiats i resolts a través d'obres concretes, amb una primordial atenció al seu ús vinculat a la litúrgia i al culte, encara que no es tracta l'aspecte simbòlic d'aquestes sinó la seva funció pràctica com a resultat de la forma.

Per últim acabo aquest compendi ja dintre del present segle, quan es gesta una monumental obra entesa com a tasca de tota una vida per al seu autor, i que ha estat fonamental per aquest treball i tota la bibliografia posterior. Es tracta del llibre *Architecture in the Balkans; From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, de Slobodan Ćurčić. Nascut a Sarajevo, de jove va emigrar als Estats Units, superant el grau en arquitectura a la Universitat d'Illinois, on va impartir docència durant onze anys especialitzat en arquitectura bizantina, abans de traslladar-se al Departament d'Art i Arqueologia de la Universitat de Princeton on s'hi va establir. Degut al seu origen, des del principi de la seva carrera professional va dedicar gran part del seu temps a estudiar la producció artística, sobre tot arquitectònica, al territori dels Balcans, tant la sacre com la secular, i el fruit d'aquest coneixement és l'obra a la que faig referència. Degut a la gran quantitat de segles que es proposa abraçar, i al fet que no es limita a l'arquitectura bizantina sinó que també inclou la romana tardo-antiga, la búlgara i la dels diversos pobles eslaus que es van assentar a la regió amb el debilitament de l'imperi, així com la otomana, és el primer estudi d'aquesta magnitud que reivindica tots aquests monuments com a producte d'un territori que són els propis Balcans:

“La idea central d'aquest estudi ha estat explorar els desenvolupaments històrics a la regió de la península balcànica dintre d'un lapse de temps determinat i reflectits a través del mitjà de l'arquitectura [...] La península balcànica, a l'anàlisi final, predominantment constitueix un espai de perpètua interacció entre varies forces les dimensions culturals de les quals, tal com s'expressen en arquitectura, ens ocupen. El llegat arquitectònic dels Balcans tal com ens proposem demostrar, és possiblement la manifestació més clara d'aquests processos interactius” (ĆURČIĆ 2010: 5).

Ćurčić insisteix també que per comprendre aquest joc entre agents transmissors i agents receptors, és essencial abandonar les classificacions i divisions existents sorgides a causa dels nacionalismes i permetre al material, per sobre de tot, explicar la seva pròpia història. Com la majoria d'autors que hem vist, considera apropiat començar el seu estudi amb la tardo-antiguitat, quan es gesten les transformacions polítiques i culturals que donaran pas a l'edat mitjana, afirmant que resulta aparent que alguns dels més crítics desenvolupaments arquitectònics de la tardo-antiguitat van emanar des dels Balcans (ĆURČIĆ 2010: 6). És molt notable la quantitat d'exemples de diferents regions i cultures que es veuen involucrades en aquest estudi, essent cada monument tractat amb cura i inserit dins el seu marc històric-cultural, vinculat amb els seus predecessors i els seus successors.

La pròpia metodologia de treball utilitzada per l'autor implica que la història, així com els seus testimonis, estan en constant revisió, i és totalment contrari al terme *escoles*, que encara perdura en

certs àmbits acadèmics i suposa una gran limitació a l'hora d'apropar-nos a la producció arquitectònica d'una regió. Això als Balcans es fa evident degut a la actual relació que existeix entre els diferents països que l'ocupen. “Existeix una falta de coneixement i fins i tot d’interès pel que fa a les relacions del desenvolupament arquitectònic entre dos països veïns. Com a resultat, de dos edificis que avui es poden trobar als costats oposats d'una frontera dividint dos estats, malgrat la seva proximitat física, un pot no ser conegut per especialistes treballant en aquests estats respectivament” (ĆURČIĆ 2010: 10). Contemplant tots els monuments que trobem a la península balcànica en conjunt, però amb un meticulós treball arqueològic darrere de cadascun, traslladat a les extenses explicacions respecte als sediments i a les plantes de gran qualitat que acompanyen cada exemple, aquest llibre no només tracta un material que intenta presentar en un context diferent, sinó que també introdueix idees que poden resultar a vegades significativament en controvèrsia amb els patrons de pensament establerts. Els beneficis d'aquest mètode, continuador de les bases que començaven a assentar estudiosos com Krautheimer i Mango, es veuen justificats per les essencials contribucions d'aquesta obra que es veuen plasmades en aquest treball.

CORPUS DEL TREBALL

1. De la tardo-antiguitat a la consolidació de Bizanci.

Tradicionalment, el període històric que comprèn la primera Edat Mitjana s'ha interpretat com a l'ocàs del món antic i com a un període de lenta conformació d'un nou amalgama de pobles bàrbars, cadascun amb la seva pròpia identitat cultural. És també, per altre banda, l'època en la que es difon una cultura religiosa comú: el cristianisme. Des de la perspectiva occidental, com a data per a marcar la fi del període històric de l'antiguitat, es pren l'any 476, amb la deposició de l'emperador Ròmul Augústul, la qual comporta la caiguda de Roma i l'inici de l'Edat Mitjana. No obstant, en aquell moment ja feia pràcticament dos segles que l'imperi estava dividit en dues meitats, i la meitat oriental perdurà com a entitat política fins el 1453. Aquesta entitat és la que nosaltres coneixem com a Imperi Bizantí, o simplement Bizanci, encara que ells mai van deixar de considerar-se romans, malgrat adoptar l'idioma grec i perpetuar una cultura ja plenament cristiana. Per tal de comprendre el sorgiment d'aquesta divisió en dos parts de l'imperi, ens hem de remuntar als temps de Diocleciana.

Des de principis del S.III, Roma s'enfrontava a una profunda crisi originada principalment per la impossibilitat d'adquirir nous territoris, així com totes les riqueses i els esclaus que aquests comporten. L'imperi romà va arribar a la seva màxima expansió l'any 117 sota Trajà, el qual entre altres territoris, es va centrar en la conquesta de Dàcia, reforçant el poder romà als Balcans. Després del seu regnat però, va suposar una creixent dificultat mantenir aquesta vasta àrea sota domini efectiu. Això va ser possible al llarg d'unes dècades degut al govern exemplar dels governadors posteriors de la dinastia antonina. Marc Aureli, que fou emperador des de l'any 161 al 180, va haver de combatre diverses revoltes al llarg del limes de l'imperi resultant victoriós, però les legions que van combatre contra els parts van tornar portant la primera gran epidèmia que va assolir als romans, causant una gran mortaldat que va començar a reduir la població. Va ser però la mort de l'emperador Alexandre Sever la que va donar lloc a un buit de poder l'any 235, fent que els principals generals s'enfrontin entre ells per esdevenir emperadors que es mostraran efímers, fragmentant la unitat de Roma i cedint a les cada vegada més intenses incursions dels diversos pobles germànics que atacaven des del nord. L'any 268 es va produir un punt d'inflexió amb la invasió dels Gots sent derrotada a Naissus – la actual Nis, Sèrbia – una important ciutat dels Balcans, la qual cosa va donar començament a la època dels emperadors il·liris.

En aquest context es troba l'arribada al tron de Dioclecià, procedent d'una família il·líria de baix estament, però que per mèrits propis va anar escalant dins la jerarquia militar fins a fer-se amb el títol d'emperador l'any 282. Conscient dels problemes que travessava l'imperi, Dioclecià va anomenar al seu home de confiança Maximià com a co-emperador, establint una diarquia que dividia l'imperi en dues parts, la oriental, a càrrec del primer, i la part occidental pel segon. Aquest sistema es va mostrar eficaç defenent el limes romà, derrotant als sàrmates a la frontera danubiana i assegurant aquell territori. No obstant, el 293 Dioclecià estableix el model de la tetrarquia, amb ell i Maximià com a Augustos, i afegint dos Cèsars que els succeiran, els quals seran Galeri i Constanci respectivament. Aquesta decisió suposa una reestructuració total del sistema de govern i successió. “El nou sistema va deixar la seva petjada distintiva en tots els aspectes de la societat i la cultura romana. L'arquitectura tetràrquica ha sigut vista molts cops com una de les principals conseqüències i reflexes dels canvis socials que van tenir lloc en aquells temps” (ĆURČIĆ 2010: 15). Cal dir que fins aquell moment, els romans tenien la costum de construir les seves ciutats en àrees baixes i valls, a prop de les majors vies de comunicacions. Des del S.III ja estava clar però que aquestes ciutats estaven sota risc de caure en mans dels invasors bàrbars, l'objectiu dels quals era el saqueig. En temps de la tetrarquia doncs va esdevenir costum construir muralles al voltant d'aquestes ciutats ja existents, i la seva inclusió en les construccions noves. Les noves entitats urbanes es van tornar considerablement més petites, estaven més disperses, i cada cop es construïen en terrenys més elevats, la qual cosa teòricament les feia menys vulnerables a atacs sobtats.

Encara que seguia viva una voluntat de patronatge per incentivar l'activitat arquitectònica a la ciutat de Roma i a altres importants centres de l'imperi, es va produir una clara preferència a nivell geogràfic per potenciar la expansió i creació de noves infraestructures a la península balcànica. Degut al canvi de la forma de govern que va implicar la tetrarquia es va donar la necessitat d'edificar nous palaus imperials, alguns per a noves ciutats capitals, les quals van començar a aflorar als Balcans juntament amb altres nombrosos assentaments urbans. “Cap altre regió de l'imperi romà, de fet, va ser testimoni de comparable creixement urbà i constructiu com ho van ser els Balcans al llarg de les dos últimes dècades del S.III i les primeres dècades del S.IV” (ĆURČIĆ 2010: 15). Això queda demostrat amb l'evidència de la prosperitat de ciutats ja existents a la regió com Sirmium, Tessalònica o Romulania, les quals es van guanyar el favor imperial. Arqueològicament és observable l'aparició de nombrosos complexos precedents dels castells medievals, així com de molts altres assentaments fortificats amb diverses funcions on normalment conflueixen les necessitats militars i civils.

El més important complex d'aquesta època que s'ha de mencionar en el context dels Balcans és probablement el palau de Dioclecià a Split (fig. 1). Acomodat dintre dels murs fortificats d'una petita

ciutat, el fet que resulta més significatiu per aquest estudi és la disposició i solució arquitectònica del propi mausoleu de l'emperador. Aquest consta d'un espai octogonal rematat amb cúpula, elevat sobre una alta plataforma envoltada d'un porxo sostingut amb columnes, substituint així la tradició de les tombes en forma de túmul com la d'August o la d'Adrià a Roma. Un exemple similar el podem trobar a la sala octogonal del palau imperial que va fer aixecar Galeri a Tessalònica (fig. 2). En els dos casos la seva presència dins del palau mostra una creixent significança dels edificis centralitzats coberts amb cúpula a l'arquitectura palatina de la tardo-antiguitat. La cúpula era un element comú en l'arquitectura romana des de temps enrere, no obstant, el seu ús no estava gaire estès, sent generalment restringida a edificis monumentals individuals.

Durant la segona meitat del S.III la seva utilització es va expandir en un major rang de tipologies constructives la qual cosa es pot entendre lligat a la introducció del totxo com a principal element constructiu, reemplaçant la pedra i el cement. En el cas de la sala octogonal del palau de Galeri, es tracta d'un edifici fet enterament de totxos rematat amb cúpula amb un interior sumptuosament decorat, el qual jugava un paper central en les cerimònies de la cort i probablement, simbòlica i funcionalment va estar lligat al culte imperial. En el palau de Dioclecià podem observar com s'usava la pedra per aixecar els fonaments estructurals – parets i pilars – i com l'ús del totxo es reservava per les voltes i la cúpula. Aquesta manera de construir jugarà un rol important posteriorment en els edificis a Bizanci, ja que el maó no només és més lleuger que la pedra i el cement, sinó també més fàcil d'utilitzar i més barat de fabricar. Això suposa un trencament respecte a tradició clàssica romana, que es caracteritzava per l'ús del formigó combinat amb diferents tècniques de reducció de pes, com són l'ús de la pedra tosca o la reducció progressiva del gruix de la cúpula (MANGO 1975: 12,13). Hi ha una característica fonamental però que segueix vigent i és l'ús d'una planta octogonal per tal d'establir l'espai centralitzat que havia de ser rematat amb cúpula, tal com s'havia fet fins aquell moment a la Domus Àurea, al Panteó o a les termes de Caracal·la, per posar tres exemples coneguts.¹

Quan Dioclecià decideix abdicar en vida i imposar a Maximià fer el mateix, el qual al final accepta a contracor, comencen a esdevenir varies fractures i enemistats en el poder entre els successors, les quals després de múltiples esdeveniments porten a la victòria de Constantí i Licinus l'any 312 amb un breu retorn a la diarquia que finalment acabarà amb un conflicte entre els dos l'any 324, amb l'establiment de Constantí com a únic emperador en tot l'imperi. Confrontat amb molts dels mateixos problemes que va haver d'enfrontar Dioclecià, el més remarcable és la postura que pren vers la

¹ Encara que en el cas del Panteó i les termes de Caracal·la els murs que sostenen la cúpula i delimiten l'espai semblen perfectament circulars, la seva estructura està definida per vuit grans pilars adaptats disposats de forma octogonal que aguanten tot el pes.

creixent presència cristiana. A partir de la crisi del S.III els cristians cada cop tenien més presència en l'àmbit romà popular, fins que esdevenen un problema per a mantenir la identitat romana pagana. Dioclecià i els seus antecessors van ser instigadors de moltes persecucions cap als cristians, inicialment perquè aquests es negaven a venerar a l'emperador i a la seva imatge com a divinitat. Serà Constantí, juntament amb Licinus, qui l'any 313 posarà fi a tres segles de persecució amb la proclamació de l'Edicte de Milà, mitjançant el qual es legalitza qualsevol pràctica religiosa al marge del paganisme.

Seguint la política dels seus predecessors reforçant el limes del territori, la seva ambició en volum de realitzacions arquitectòniques, sobre tot de funcions defensives, li va permetre gaudir d'una certa estabilitat. És remarcable que Constantí va néixer a Naissus, i que només va anar tres cops a Roma al llarg de la seva vida. Resultava ja evident que la part oriental de l'imperi ocupava molt més l'interès dels emperadors que no pas la occidental, ja que no només s'identificaven més amb aquesta degut al seu origen, sinó que a més les províncies d'orient generaven més riqueses i estaven geogràficament millor situades per a fer front a les contínues invasions. Aquest relleu de la centralitat de l'imperi des de la península itàlica a la balcànica, que ja era evident en temps de Dioclecià, es va perpetuar cap a la posteritat amb el major projecte urbà de Constantí: l'establiment d'una nova capital als Balcans que portava el seu nom, Constantinoble, ubicada sobre un important i antic enclavament grec anomenat Byzantion, que donava sortida al mar de Màrmara, amb una important posició estratègica tant pel comerç com per la defensa. Tal com esmenta Ćurčić, aquesta empresa es veu motivada també per l'antagonisme de la poderosa aristocràcia pagana que perdura a Roma, ja que el Cristianisme, malgrat ser ja legal, no era encara la religió oficial. Malgrat les grans ambicions de Constantí, que va superar a la tetrarquia en quan a volum de construccions, cap edifici sobreviu als Balcans al que se li pugui atribuir el seu patronatge, encara que s'han trobat restes arqueològiques de fonaments (ĆURČIĆ 2010: 55).

Per a poder parlar de Constantinoble, la qual va ser concebuda ja en el moment de la seva fundació com una metròpoli cristiana, cal entendre que aproximadament vers l'any 250 el sector cristià de la població romana s'havia tornat notablement més extens i influent. Fins aquell moment, la nova fe es va anar desenvolupant gradualment amb una organització poc estricta, i les assemblees i congregacions acostumaven a tenir lloc en espais privats, normalment a la casa o algun espai domèstic d'algun dels fidels. Els primers creients no tenien els mitjans ni la organització, ni el menor interès per a desenvolupar una arquitectura eclesiàstica, ja que es reunien a qualsevol lloc que es prestés a la ocasió. Fins a ben entrat el segle tercer doncs, no existia ni podia existir una arquitectura cristiana. (KRAUTHEIMER 2005: 26,27).

Aquesta realitat canvia al llarg de la segona meitat del S.III, quan el dogma cristià es defineix amb major claredat per superar les contínues controvèrsies amb els pagans i els jueus, i ja a mitjans de segle les congregacions tenien entre els seus membres a alts funcionaris i cortesans.

“Aquestes congregacions estaven cada cop millor organitzades i van ampliar les seves activitats de culte a la divinitat i cura de les ànimes, a la caritat, la atenció als cementiris, l’administració de la propietat i l’educació dels prosèlits. Els bisbes i diaques es van convertir en la jerarquia d’un clergat professional ordenat” (KRAUTHEIMER 2005: 27).

Malgrat les encara persistents persecucions, és segur que els cristians ja van gaudir de propietats en aquesta època, i començava a esdevenir evident la necessitat d’erigir construccions que servissin a les seves necessitats espirituals. Mango també fa esment a aquesta realitat quan exposa com Eusebi, historiador de l’església, escriu sobre els quaranta anys que dura la tolerància de la que van gaudir els cristians abans de la gran persecució l’any 303: “No contents amb els seus vells edificis, van erigir al descobert espaioses esglésies en totes les ciutats” (MANGO 1975: 61).

Al llarg dels vint-i-quatre anys que Constantí va governar amb posterioritat a la proclamació de l’Edicte de Milà, l’església es va establir com el poder religiós dominant a l’Imperi Romà, sorgint una estreta vinculació entre aquesta i el poder imperial. Esdevenia doncs definitivament necessària una litúrgia permanent i immutable per tal de solemnitzant el ritual, i amb aquesta finalitat, l’arquitectura eclesiàstica, de manera definitiva, no es podia permetre seguir pertanyent a l’àmbit de les construccions domèstiques. Per raons pràctiques com ideològiques, no era convenient que aquesta nova arquitectura cristiana es desenvolupés a partir de l’arquitectura pagana clàssica, i per tant, va prendre com a referència l’àmbit de l’arquitectura pública i oficial, concretament les basíliques.²

“La organització més rigorosa de la nova litúrgia exigia una diferenciació més estricta entre els diferents tipus de construccions eclesiàstiques i entre les diverses parts de cada edifici [...] Era gairebé inevitable que l’església sota Constantí desenvolupés, dintre del marc fixat per la basílica genèrica, els edificis que requeria per a la celebració solemne de la missa davant d’una congregació reunida sota la presidència d’alts dignataris, el bisbe i el clergat” (KRAUTHEIMER 2005: 45).

² Aquestes tradicionalment en el món romà eren enteses com a grans sales de reunió, normalment amb un espai central més elevat contenint un absis al fons per a projectar la veu i unes naus laterals remarcades per una filera de columnes o pilars. Amb la oficialitat de l’església i el seu patronatge imperial, s’aprofita aquest vocabulari arquitectònic per vincular l’església amb la més alta categoria dels edificis públics.

Alguns dels caràcters comuns que compartiran les primeres basíliques cristianes són la planta rectangular i el cos longitudinal, una coberta de fusta i un absis semicircular o rectangular rematant el mur oriental, essent també preponderants la divisió entre una nau central un alt cos de llums i les naus laterals. Aquest factor de la llum ja era un aspecte al que els romans donaven molt de joc als palaus i a les viles, sobre tot per ressaltar la presència de l'emperador o la seva efigie. La visió de Constantí de sí mateix com a Sol Invicte, comporta una major insistència en l'ús de la llum en l'arquitectura i concretament les esglésies patrocinades per la casa imperial. És a partir del seu regnat també quan es normalitza l'afegitó d'un atri tant als grans edificis públics com als religiosos, per tant de facilitar la confluència de la gent.

Pel que fa a Constantinoble, per ser una fundació nova de l'imperi romà cristià, aquesta tenia relativament poques esglésies, i una aparença clarament lligada a l'antiguitat clàssica:

“La transformació sobtada de Bizanci com a capital de l'imperi, va requerir la importació i imposició de fórmules arquitectòniques acceptades que la fessin semblar a les capitals del període tetràrquic com Sirmium i Nicomedia” (MANGO 1975: 58).

Així doncs, a diferència d'altres ciutats de Terra Santa, Àsia Menor, o inclús de la península Itàlica, les ciutats dels Balcans proveeixen una escassa evidència de presència cristiana en aquests inicis de la nova fe:

“Malgrat les celebrades visites de l'apòstol Pau a Philippi i Tessalònica, cap dels de més deixebles de Jesús, i només relativament pocs màrtirs, van viure o morir al territori dels Balcans al llarg dels dos primers segles del nou mil·lenni. El cristianisme, junt amb altres cultes religiosos, tenia seguidors majoritàriament a les ciutats costeres de l'imperi, però els habitants indigents a l'interior de la península – Il·liris, Tracis, etc. – van sentir-se afectats pel seu creixement només gradualment” (ĆURČIĆ 2010: 59).

Abundava a la ciutat doncs més aviat la construcció d'edificis públics i de palaus imperials i aristocràtics. Entre les esglésies fundades per Constantí en aquesta nova capital podem esmentar la primerenca Hagia Eirene (que fou la primera catedral de la ciutat) o un parell de martyria com són Hagios Mokios i Hagios Akakios, però l'únic edifici del que es pot dir alguna cosa arquitectònicament parlant és l'Apostoleion (fig. 3). Aquesta església és important ja que fou un martyrium pels apòstols (de fet va ser el primer martyrium al qual van ser traslladades relíquies santes) i perquè va ser concebuda com a mausoleu per a Constantí. Ćurčić cita a Mango quan exposa la hipòtesis d'aquest

en quant el mausoleu circular per a Constantí va ser construït primerament, el qual complia també la funció d'església dels Apòstols, i durant el regnat de Constantí II l'edifici s'amplia. Aquesta segona construcció ara cruciforme, va esdevenir la nova església dels Sants Apòstols, relegant la funció de mausoleu imperial a la estructura circular original (ĆURČIĆ 2010: 59).

Pel que fa a la península, és a principis del segle quart quan apareixen martyria als Balcans. Inicialment sembla que eren generalment edificis modestos, en contraposició a les grans edificacions cristianes que s'aixecaven a orient o a roma. La característica principal d'aquestes santuaris cristians als Balcans, apareix anacrònica en el sentit que sembla que s'inspiren en santuaris cristians anteriors a Constantí més que en exemples contemporanis d'altres parts del món cristià. Una de les evidències millor documentades d'activitats cristianes i construcció de santuaris en aquests primers temps del cristianisme als Balcans, ve de Salona, actual Solin, Croàcia. Entre els seus edificis religiosos, hi havia cinc esglésies funeràries, que com era costum a Roma, estaven situades extramurs, de mides i construcció molt modesta. Dues d'elles estaven relacionades amb dos santuaris originals dels venerats màrtirs Sant Domnius i Sant Anastasius (fig. 4). La primera, al llarg del segle quart, es va veure progressivament modificada per l'afegitó de capelles absidals que contenien importants tombes. La organització del cementiri girava doncs al voltant de la tomba del principal màrtir. Aquest complex es va perdre a causa d'una invasió goda a finals del mateix segle, i posteriorment va ser reconstruït a principis del segle cinquè i reemplaçat per una basílica funerària. La segona, focalitzada en la tomba de Sant Anastasius, ubicada a l'absis d'un petit mausoleu familiar de planta rectangular, va ser incorporada al llarg del segle cinquè en un complex funerari major que involucrava un altre santuari per acomodar un màrtir i una gran basílica de tres naus (YASIN 2012: 69-92).

Existia no obstant una tendència en àrees més cristianitzades de l'imperi cap a la construcció de martyria de planta centralitzada, coberts amb cúpula. Krautheimer argumenta aquesta forma circular a través dels heroa i el culte als herois, ja que segons la seva hipòtesis aquests constituïen l'arrel des d'on sorgeixen els martyria cristians i el culte als màrtirs, així que van poder prendre fàcilment dels edificis religiosos com el panteó la planta circular, els nínxols envoltants, la cúpula celestial i el vocabulari arquitectònic (KRAUTHEIMER 2005: 36). Els primers martyria als Balcans però, amb excepció de l'Apostoleion, vinculat directament amb funcions imperials, no acostumaven a tenir una forma circular tal com mostren el martyrium de Sant Domnius i el de Sant Anastasius, on l'important era simplement senyalar les tombes dels màrtirs per a donar testimoni de la fe cristiana. És fonamental entendre que aquestes construccions, igual que la totalitat dels edificis religiosos, desenvolupaven la funció de complir unes necessitats en constant desenvolupament, i que estaven constantment subjectes al canvi ja sigui per modificacions o afegitons en la pròpia estructura de l'edifici o al seu

entorn, així com a destruccions premeditades per tal de modernitzar un conjunt o destruccions sobtades causades per una invasió o un terratrèmol.

Efectivament, no sobreviu cap església als Balcans pertanyent a aquest primer període d'oficialitat, i com ja s'ha dit, no es fa encara patent l'impuls constructiu en quant a complexos religiosos com s'estava experimentant a Àsia Menor o a la península Itàlica. El patronatge arquitectònic de Constantí i els seus successors estava majoritàriament enfocat cap a l'arquitectura secular, sobre tot fortificacions, palaus i viles, en contrast cap a altres regions de l'imperi. Les poques esglésies del S.IV ubicades als Balcans a les que s'ha pogut accedir arqueològicament als seus fonaments, mostren caracteritzar-se per una planta rectangular de petites dimensions, o bé per una planta basilical de tres naus, en tots els casos amb un absis normalment semicircular en el lateral oriental. Algunes semblen evolucionar a partir de la tomba d'algun màrtir, ja que la gent també desitjava ser enterrada a les seves immediacions.

Amb la mort de Constantí, es produeixen diverses successions d'emperadors els quals van tenir un curt mandat i es van centrar sobre tot en la defensa de l'imperi i no en el patronatge d'arquitectura eclesiàstica. Alguns d'aquests, com l'emperador Valent, eren més aviat partidaris de l'arrianisme, una doctrina cristiana en controvèrsia amb la fe ortodoxa de l'església. Amb la derrota i la mort d'aquest a la batalla d'Adrianopòlis l'any 378, juntament amb el permanent conflicte amb Pèrsia, l'imperi es veu notablement debilitat. Malgrat els concilis que es van començar a celebrar des de la oficialitat de la fe amb Constantí – el més important fins al moment el de Nicea, celebrat l'any 325 – , seguien actives constants disputes religioses que afectaven a tots els cercles de la jerarquia social. Quan Teodosi, el successor de Valent, és nomenat August l'any 379 a Sirmium, va dur a terme importants reformes que es poden comparar a les de Constantí a principis del segle. “El que fa Teodosi és donar continuïtat a l'impuls constructiu de Constantinoble [...] i va fer dels Balcans el focus principal de les seves activitats com a emperador” (ĆURČIĆ 2010: 69). Respecte a l'església, va esdevenir un infatigable defensor de la ortodòxia, il·legalitzant tots els altres cercles religiosos i les sectes. Una de les decisions de major repercussió que va prendre però, fou la divisió de l'imperi entre els seus dos fills Arcadi i Honori.

“En principi, aquesta divisió que es traçava a través del cor de la península balcànica no havia de ser molt diferent al sistema de la tetrarquia de Dioclecià, però la força dels esdeveniments, així com importants factors culturals tals com els llenguatges, [...] la van condemnar a esdevenir la permanent frontera entre dos mons: l'est i l'oest” (ĆURČIĆ 2010: 69).

Després d'aquesta divisió i perdent ràpidament importància política, l'Imperi d'Occident es va enfonsar definitivament. L'any 476, després d'innombrables invasions, Roma cau sota els Hèruls i és deposat l'últim emperador d'occident. Ja no assistim a una única unitat territorial amb un emperador que cohesiona la societat, sinó que es creen regnes i regions. L'Imperi Oriental, en canvi, es va mantenir relativament fort malgrat les seves pèrdues, conservant la seva unió interna, i l'emperador va seguir sent considerat l'emperador de tots els romans. No obstant, la realitat era que aquest fou d'ara en endavant un imperi amb domini efectiu únicament sobre les províncies orientals, amb l'eix central a Constantinoble, per tant, podem considerar ja aquest període com a l'inici del món bizantí.

2. La cristianització i el seu imaginari arquitectònic.

A partir del concili de Calcedònia celebrat el 451, es mitiguen moltes de les discussions teològiques amb l'acceptació de que Crist tenia dues natures diferents (humana i divina), però que eren a la vegada inseparables. Aquest era el punt de vista que defenia Constantinoble i el seu patriarca, però la victòria amb la imposició d'aquesta doctrina va ser acceptada a costa de l'acceptació del Papa nominalment com a pertanyent al primer rang eclesiàstic, estatus equivalent vis-a-vis amb el patriarca de Constantinoble, la qual cosa va fer començar una nova i llaga disputa que acabarà dividint el cristianisme en dues esferes: una sota el poder espiritual de Roma i el Papa, i una altre sota el poder dels Patriarques orientals, sent el de major importància el de Constantinoble. Salvant aquestes diferències, el principal focus de l'activitat constructiva al S.V era ja plenament l'arquitectura eclesiàstica, i inclús les ciutats més petites estaven caracteritzades pel prominent aixecament d'esglésies. Arribats a l'any 500, la majoria dels centres urbans en les àrees costeres dels Balcans estaven plenament cristianitzats i creixien amb força també les agrupacions monàstiques a les ciutats, sobre tot a Constantinoble, que es va mantenir com a centre de l'activitat arquitectònica a la península. (ĆURČIĆ 2010: 73-98).

Resulta obvi observant l'arquitectura arreu d'Europa que ja en aquest moment es produeix un trencament significatiu amb la tradició vitrubiana. Trobem molts exemples de columnes reutilitzades de diferents mides i ordres, posades conjuntament al mateix conjunt sense aparentment respectar una expressió estètica general. Això és degut a l'abandonament de molts edificis, tal com és el cas dels teatres, i la seva subseqüent utilització com a canteres per a la extracció de material (MANGO 1975: 57). És important destacar també que ja des de l'any 400, es posa final al decret que prohibia l'enterrament dels morts dintre dels límits de la ciutat, i per tant des d'aquest moment juguen un paper fonamental les relíquies i el seu transport a importants centres urbans per a ser resguardades en les

més importants esglésies, que prendrien el relleu dels martyria, ja que l'accés a les relíquies va esdevenir una qüestió prioritària a tenir en compte. És en aquesta vinculació on autors com Millet, Krautheimer o Mango han vist una influència, en diferents graus, cap a la centralització de les plantes de les esglésies a Bizanci. Per altre banda, ja les esglésies d'aquest període en molts estudis dedicats a l'arquitectura bizantina, han estat classificades segons la seva planificació en termes generals en diferents tipologies:

“S'estableixen normes i ràpidament es van regularitzar diferents tipus d'edifici que es van desenvolupar per a diferents funcions religioses [...] Es formulen diferents tipus de plantes i estils arquitectònics diferenciats, tots divergents en quant a composició i decoració. Dintre de cada regió, les diferents províncies van donar preferència a aquesta o aquella variant local” (KRAUTHEIMER 2005: 110).

Si contrastem aquesta informació amb l'estudi de Mathews, quan tracta quatre esglésies pre-justinianes de les que s'han descobert part dels fonaments a Constantinoble – la primera Hagia Sophia, la Basílica de Sant Joan Studios, l'Església de la Theotokos, i l'anomenada Basílica Saray (figs. 5,6,7 i 8) – diu que semblen estar fortament relacionades entre elles i formen un grup homogeni. Són més curtes però més amples que les basíliques d'altres regions del Mediterrani. Cadascuna d'aquestes esglésies estava orientada de manera que tenia la seva entrada principal mirant a l'oest a través d'un atri o una espècie de pati, i totes seguien la tradicional disposició d'una nau central i naus laterals. Probablement, sobre aquestes naus laterals es trobessin galeries. En cap d'aquestes esglésies trobem indicis de transsepte o de cambres subsidiàries flanquejant l'absis, sinó que era més comú trobar els espais complementaris tals com els martyria o els baptisteris en petits edificis separats. Mentre que cap d'aquestes esglésies representen una tipologia estàndard mecànicament reproduïda, sembla que sí que hi ha un pla general cohesionant totes les variacions, encara que tampoc es poden extreure conclusions precipitades a partir d'un número tant reduït d'exemplars (MATHEWS 1980: 38,39).

Pel que fa a l'arquitectura palatina de la capital, s'han excavat les restes de dos palaus construïts a Constantinoble en aquella època: el palau d'Antiochos (fig. 9) i el palau de Lausos (fig. 10). Aquests dos palaus contiguament construïts van ser erigits a principis del segle cinquè per a dos oficials d'alt rang de la cort, i poden ser interpretats com un reflex dels més alts estàndards de l'arquitectura imperial. Pel que fa al primer, m'interessa destacar que resseguint el seu eix principal trobem una sala hexagonal rematada amb cúpula, amb sis amplis nínxols a l'interior, cinc semicirculars i un rectangular. Entre els nínxols també es trobaven quatre espais circulars probablement també coberts amb cúpules, oberts cap a l'exterior mitjançant dues columnes. Aquest edifici era probablement la

sala d'audiència, i les quatre sales circulars haurien complert funcions cerimonials. Més tard, la sala hexagonal fou convertida en una església, esdevenint finalment el martyrium de Santa Euphemia. Una rèplica d'aquesta estructura a menor escala la trobem a l'anomenat Monestir de Theotokos ton Hodëgon (fig. 11). Consta també d'una sala hexagonal amb els seus cinc nínxols semicirculars acompanyats per quatre petites sales entre aquests i podria haver estat inicialment també una residència privada (ĆURČIĆ 2010: 87-89).

El palau de Lausos, per altre banda s'adapta a un espai disponible flanquejant l'hipòdrom. Des del pati s'accedia axialment a una gran rotunda amb gruixuts murs articulats per vuit nínxols semicirculars i dos passadissos rectangulars resseguint l'eix de l'edifici, la qual cosa fa pensar que estava coberta amb cúpula. Els singulars dissenys d'aquests palaus s'allunyen ja molt de la construcció romana tradicional, i mostren com el procés transformatiu que va començar a patir l'arquitectura als Balcans des de temps de la tetrarquia seguia evolucionant originant noves i creatives formes que no s'havien produït al món romà. Autors com Mango i Ćurčić subratllen la importància en contemplar també aquesta arquitectura palatina per tal de comprendre la voluntat d'erigir esglésies i catedrals de planta centralitzada:

“La resposta més versemblant és que va sorgir de les sales d'audiència dels palaus on els emperadors, els prínceps de la terra, s'envoltaven d'una litúrgia comparable en molts aspectes a la del rei del cel. En veritat, què hauria pogut ser més natural? [...] El triclinum central o sala de recepció – circular, octogonal, o trilobulada – era un element casi obligatori en l'arquitectura dels palaus romans ja des de la Domus Àurea de Neró” (MANGO 1975: 96).

Durant aquest segle Tesselònica es va establir com a segona ciutat més important dels Balcans. Fou Teodosi qui va jugar un gran rol en la seva cristianització. No obstant, hi manca una evidència de l'activitat arquitectònica. L'any 442 a causa de la invasió dels Huns el seient de la prefectura d'Illyricum va ser mogut de Sirmium a Tesselònica, així com també es van traslladar les restes de Sant Demetrius a aquesta ciutat. D'aquesta manera es construeix a Tesselònica l'església de Hagios Demetrios (fig. 12), la qual és el monument del S.V més important que conservem d'aquesta ciutat. Era una basílica de cinc naus, amb un llarg transsepte una mica més baix que la nau. La nau central estava separada de les laterals a traves d'un sistema d'arcades suportat per pilars i columnes consecutivament, les quals també presenten diferències d'altura i de decoració del capitell. Per altre banda trobem a Tesselònica en aquesta mateixa època la Basílica Acheiropoietos (fig. 13). És una basílica de tres naus de mides més reduïdes que Hagios Demetrios, però amb els seus components arquitectònics més uniformes. Igual que aquesta, estava proveïda de galeries sobre el nàrtex i les naus laterals. Són dues de les esglésies més antigues que sobreviuen als Balcans. (ĆURČIĆ 2010: 107,108).

Una tercera església que podem esmentar, la qual escapa de l'estàndard arquitectònic, és l'església monàstica de Hosios David (fig. 14), construïda l'any 500 aproximadament. S'associa aquest edifici a una llegenda que vincula l'església amb una residència i els seus banys construïda per Teodora. Aquesta, segons la història, després de la seva conversió va ser martiritzada, i un monument al seu honor va ser aixecat sobre les ruïnes de la residència. Malgrat les seves petites mides, l'església ha atret molt l'atenció dels historiadors especialitzats en arquitectura degut a la disposició cruciforme del seu interior així com per la seva cúpula de totxos sobre petxines, i s'ha relacionat amb el Mausoleu de Gala Plàcidia a Ravenna. A diferència d'aquest, Hosios David conté quatre petites sales encaixades a les cantonades entre els braços de la creu donant a l'edifici una forma quadrada. Aquesta església ha sigut vista com a precursora de l'arquitectura bizantina post-iconoclasta, tant en termes de dimensions com d'organització de l'espai. "El que escriptors anteriors s'han passat per alt, no obstant, és el lligam entre Hosios David i l'arquitectura palatina tardo-antiga. [...] Aquesta disposició simètrica de quatre sales envoltant un espai central es pot observar en alguns vestíbuls palatins del S.V" (ĆURČIĆ 2010: 110).

Al llarg d'aquest segle ja és cosa del passat la construcció als Balcans de nous centres urbans, però com evidència Tessalònica i altres ciutats com Stobi o Philippi, el creixement i desenvolupament es va donar en molts dels centres urbans ja existents. A Stobi es trobaven en aquella època quatre basíliques, totes de tres naus, amb absis sobresortint, semicircular tant per fora com per dins. Cal remarcar que cap aquestes dates la era principal de les cerimònies baptismals com a instruments de conversió en massa havia ja passat, i malgrat baptisteris monumentals van continuar sent construïts durant el S.VI, el seu rol en general sembla haver decaïgut des de finals del S.V. Això implicarà que progressivament els baptisteris, tal com altres dependències es comencen a construir metòdicament annexes i com a part intrínseca de la planta d'una església en qüestió, tal com es pot observar en el cas de la Basílica Episcopal de Stobi (fig. 15) (ĆURČIĆ 2010: 114).

Trobem també el cas de la ciutat d'Atenes, la qual emergeix com a una de les ciutats més pròsperes dels Balcans caracteritzada per la resistència de les seves institucions antigues i la seva dinàmica entre la cultura pagana sobreviscuda i l'ascendent cristianisme. Igual que a Roma, a Atenes l'activitat constructiva de l'església primerenca va tenir lloc a les afores o als límits de la ciutat. La més important església construïda a Atenes durant les primeres dècades del S.V fou la Gran església tetralobulada dedicada a Megale Panagia (fig. 16), que fou potser la primera en ser construïda dins dels murs. Consta d'un gran atri flanquejat al fons amb dues sales adjacents als costats sud i nord, la primera funcionant probablement com a baptisteri. El nucli de l'església consisteix en una naos rectangular amb un gran absis projectat des de cadascun dels seus costats, formant un ample tetralòbul

resseguit per un deambulatori igualment lobulat que connecta amb l'atri i finalitza tocant el mur oriental sense arribar a l'absis.

A Philippi, es troben les restes de l'anomenada Església Octogonal (fig. 17), la qual no té paral·lels directes als Balcans. Aquesta neix a partir d'una església dedicada a Sant Pol, un màrtir local, que es construeix sobre un heroa pagà. Aquest cas manifesta la relació ja exposada de Krautheimer entre els martyria i els heroa, i mostra com fins a cert grau és una influència que cal considerar. Aquesta primera església va ser reemplaçada per una segona construcció de forma octogonal cap a l'any 400. Al llarg del segle cinquè l'edifici va patir modificacions, i en la seva forma final, l'Església Octogonal formava el nucli d'un gran conjunt que comprenia un baptisteri, la residència episcopal, i uns grans banys. L'església era un edifici de considerables dimensions, el nucli de la qual es trobava separat per columnes d'un ambulatori concèntric de cinc metres d'amplada. El complex sencer fou inscrit en una planta basilical quadrada, i d'aquesta manera també s'obrien nínxols als costats de l'ambulatori octogonal que donaven a les cantonades. El presbiteri, com s'observa a la planta, es va ubicar entre l'absis oriental i el nucli central, substituint les columnes d'aquest tram amb un llarg arc suportat per pilars.

A causa d'aquestes consideracions, resulta difícil establir la forma en la que aquest espai central circular devia estar cobert, ja que la cúpula no era encara un element comú per a la coberta d'edificis no vinculats amb el patronatge imperial a la península balcànica, i els exemples que trobem de la seva utilització normalment es basen en gruixuts murs o pilars per suportar el seu pes, o en el cas de Terra Santa, alternant pilars i columnes de manera regular al voltant de l'espai central (KRAUTHEIMER 2005: 152). Probablement hauria constatat doncs d'una coberta de fusta. Aquesta lleugeresa estructural de l'Església Octogonal és una mostra indicativa de la intenció d'experimentar arquitectònicament parlant, cosa que s'intensificarà a partir de la segona meitat del segle cinquè als Balcans.

Degut a que aquest va ser, malgrat tot, un segle fructífer per als diversos centres urbans de la península, i pel cristianisme en general, es produeix una intensa iniciativa constructiva en la qual l'església i l'emperador prendran una posició capdavantera. És important entendre el sentit de presència urbana que van adquirir els edificis eclesiàstics. Ja no estaven allunyats als remots cantons de les aglomeracions urbanes, sinó que es troben a ciutats antigues ocupant importants llocs que prèviament havien ocupat temples i edificis públics seculars. Degut a la limitada extensió d'aquest treball, no és possible afegir gaires més explicacions d'altres exemples concrets. En trets generals però trobem que es tendeix cap a un ordenament pel que fa al pla general, on les sales subsidiàries ja no estan arbitràriament adossades al cos principal sinó que ara estan subordinades a un rigorós esquema.

L'aixecament dels martyria continua tenint lloc, però com ja s'ha esmentat, els martyria centralitzats van aparèixer relativament tard als Balcans. Al llarg del segle cinquè no obstant s'estén el seu ús i trobem més exemples d'aquestes petites estructures amb un nucli quadrat o lobulat cobert per una cúpula de totxos. La seva solució és però variada i juga sempre amb la disposició de la tomba del màrtir. Amb funcions probablement molt similars trobem també petites esglésies d'una sola nau rematada amb un absis i flanquejades per compartiments, les quals mostren com l'acomodació dels enterraments així com de la litúrgia en la proximitat del santuari d'algun màrtir havia adoptat una particular solució arquitectònica.

Una altre solució al creixent culte de les relíquies foren les anomenades basíliques trilobulades les quals sorgeixen a partir de la posterior inclusió de martyria trilobulats convertits en el tancament oriental de basíliques amb tres naus. Relacionat també amb aquesta problemàtica, trobem una tendència cap a la construcció d'esglésies basades en naus tetralobulades, com és el cas de Megale Panagia, les quals gaudien normalment d'un deambulatori que permetia una comunicació directa amb la nau mitjançant la perforació dels absis laterals interiors. Aquest fet introdueix la possibilitat de que l'ambulatori, en aquests edificis, fos concebut com a un mitjà per accedir fàcilment a les relíquies que es trobaven als absis laterals sense interferir amb les activitats litúrgiques que es duïen a terme a la part principal de l'església. Tots aquests factors suggereixen que idees generals relacionades amb certes funcions centrals van ser disseminades àmpliament al llarg d'aquest segle, probablement mitjançant el contacte amb orient.

Per endinsar-nos més en aquest aspecte cal mencionar a Baldwin Smith, que exposa com en regions de l'Imperi Bizantí tals com Síria o Palestina, hi havia una forta vinculació des de temps antics de la religió cap a la cúpula com a element arquitectònic amb un fort simbolisme. Els martyria centralitzats de grans dimensions sí que foren més abundants en aquestes regions, i van ser transformats progressivament en esglésies de culte regular. “Havia d'haver-hi un poderós incentiu ideològic que justificués aquest canvi en l'arquitectura religiosa, [...] una ja existent creença popular que involucrava el significat místic i còsmic de la forma de la cúpula, la qual els cristians van prendre i combinar amb el simbolisme sepulcral de Roma” (SMITH 1950: 96).

Aquesta interpretació simbòlica de la cúpula, que si bé pot tenir fonament partint d'aquesta com a element ancestral de l'imaginari col·lectiu universal vinculat amb un discurs de poder, ja sigui espiritual o terrenal, no es pot prendre però com a una justificació vàlida de manera aïllada per al seu ús, ja que cada edifici té la seva pròpia explicació i necessitat de ser com és. “Si be la planta basilical era la més corrent, també es donava cert número de formes centralitzades (octogonal, cruciforme,

trilobulada, tetralobulada, etc.). Els arquitectes tenien varies opcions, i en molts casos no podem determinar per què escollien una amb preferència a les altres”³ (MANGO 1975: 94).

Hem vist com la tradició constructiva als Balcans pren d'una banda la tradició romana que utilitza de manera exhaustiva voltes, arcs i cúpules en la solució dels problemes estructurals, però cal tenir en compte aquest contacte amb les mil·lenàries costums dels pobles del pròxim orient també pel que fa a la capacitat de treballar aquests elements amb la parquedat de mitjans i materials que proporciona aquella zona. Aquest aspecte l'estudia amb més detall Villalba, que afirma que el trencament entre l'arquitectura romana clàssica i l'arquitectura bizantina es dona, a part d'altres factors, principalment per la penúria d'alguns materials imprescindibles, apuntant que la escassetat d'arbres dels quals es pogués extreure fusta utilitzable va ser probablement el fet més decisiu, ja que impedeix la construcció de les grans carcasses romanes i de les importants cimbres. Les cúpules, en el món bizantí normalment es construïen amb totxo donant continuïtat a les innovacions de la tardo-antiguitat que es manifesten al palau de Dioclecià i de Galeri, i cada rosca havia de ser tancada abans d'iniciar la següent, sent aquest un sistema que ja usaven els Sassànides (VILLALBA 1999: 87). Malgrat no fos encara un element comunament estès, veiem com els primers i més monumentals exemples de cúpules que trobem als Balcans procedeixen doncs de l'arquitectura palatina. És cada cop més forta però la intenció d'experimentar amb aquestes en l'àmbit eclesiàstic, i les seves possibilitats marcaran noves fites que s'assoliran al llarg del segle sisè.

Malgrat aquesta creixent influència vers la centralització de les plantes, que és evident quan es tracta l'arquitectura palatina, i es pot observar en algunes esglésies com Hosios David o l'Església Octogonal, la gran majoria d'esglésies aixecades al llarg del S.V als Balcans pertanyen però, com queda patent, a la categoria de basílica, constituint les de tres naus la tipologia més recurrent, cobertes normalment amb sostre de fusta, encara que en molts casos les transformacions estructurals de basíliques danyades o destruïdes involucraven l'ús de la volta per a la coberta i consegüentment la introducció de pilastres en comptes de columnes. Hem vist ja el cas d'Hagios Demetrios, el qual és bastant excepcional ja que les basíliques amb transsepte són una raresa a la península. També aquestes buscaven una solució coherent mitjançant la seva disposició: “Els braços del transsepte, igual que les cambres i els absis laterals, podrien estar relacionats amb la necessitat d'acomodar especials santuaris per disposar les

³ Fins al segle sisè, o potser fins i tot una mica més endavant, el terme amb el que es designaven els arquitectes era *mechanikos* o *mechanopoios*, usualment traduït com a enginyer, els quals havien rebut els coneixements teòrics del món clàssic i probablement treballessin sota patronatge imperial. Per altre banda, l'*architekton* del primer període cristià sembla que estava equipat amb els coneixements i la educació tècnica, però no amb el recolzament teòric o acadèmic dels *mechanikos*, i hauria tingut un paper més important a nivell local com a cap d'un taller o supervisant la construcció de les obres. Aquestes figures han estat normalment anònimes per a la història (OUSTERHOUT 1999: 43,44).

reliquies dels sants [...] mantenint els visitants fora de la nau” (ĆURČIĆ 2010: 157). Per altre banda, la diferència principal entre les basíliques i les esglésies de nau única és la mida. La multiplicació de naus augmenta el volum d'un edifici, i per tant es pot entendre com un indicador d'ascens en els nombres d'una congregació.

Realment sí que és observable la producció, si es vol dir, d'un cert número de tipologies, però resulta encara més destacable la riquesa amb la que aquestes es combinaven donant pas a nous dissenys que sorgeixen esporàdicament depenent de les funcions que hagi de complir l'edifici. Podem deduir que en comptes de basar-nos en criteris purament formals, tal com han fet la majoria d'autors anteriors a Krautheimer, necessitem examinar i conèixer cada edifici singularment per tal de comprendre les constants variants que sorgeixen segons les necessitats. “La conclusió sembla ser que no hauríem d'inventar complicades teories amb la intenció d'encaixar la diversitat d'aquesta primerenca arquitectura cristiana dintre de fórmules preconcebudes” (MANGO 1975: 96).

3. Justinià i el segle sisè.

Entrats en aquest nou segle, veiem com es manté una estabilitat política que permet parlar de continuïtat, i molts cops s'ha considerat encara en òrbita romana, o com a tardo-antiguitat, essent vista com el preàmbul del que anomenem pròpiament món bizantí. Malgrat la raó de ser d'aquestes afirmacions, i per clarificar la imatge d'una evolució continua i no entrar en debats de caire nominal, en aquest treball ja considero el segle sisè com a pròpiament bizantí, prenent els esdeveniments de l'any 476 com a referència orientativa. Quan es parla d'aquesta època, hi ha una figura que ha eclipsat a totes les de més, sent aquest Justinià, emperador entre el 527 i el 565. A banda de la seva voluntat de revivre l'imperi com a entitat mediterrània recuperant, encara que de manera efímera, molts dels territoris anteriorment romans, així com de les seves reformes administratives i religioses, va ser un gran patró de les arts, i sobre tot, instigador de grans projectes arquitectònics.

Per remuntar-nos als antecedents que van donar peu a similar activitat constructiva hem de retornar a finals del S.V. Tant Mango com Ćurčić exposen que les polítiques que li són reconegudes a Justinià van ser començades al llarg del govern d'Anastasi I, i continuades pel primer a una major exhaustivitat i escala. Sabem poc del regnat d'Anastasi, però queda patent l'impuls del seu programa de construcció militar. Les incursions bàrbares seguien produint-se intensament, i els Balcans eren un important focus d'atenció per a tots aquests pobles invasors. La major part de l'activitat constructiva que tenia lloc a principis del S.VI complia doncs funcions defensives, fortificant encara més l'interior de la

península, encara que la construcció d'esglésies va continuar i fins i tot va prendre encara més rellevància en alguns centres. Malgrat Justinià exemplifiqui el punt culminant d'aquest programa constructiu, se li atribueixen masses projectes per part del seu historiador Procopi de Caesarea, que va inflar el seu currículum a expenses dels seus antecessors (MANGO 1975: 97).

El successor d'Anastasi fou Justí I, emperador entre el 518 i el 527, que va seguir aquesta mateixa política de fortificació, encara que no disposem de gaire informació sobre el seu regnat ni el seu patronatge. La protecció dels territoris de l'imperi ja no es basava en la defensa d'un llunyà limes, sinó que cada assentament havia de tenir garantida la seva pròpia defensa. Trobant-se l'imperi en una posició relativament forta vers les constants hostilitats, quan Justinià puja al poder com a emperador l'any 527, és profundament conscient de la necessitat d'implantar un gran programa de propaganda que acompanyi els seus èxits militars i exalti la seva elevada posició com a representant de Déu. Per tal de reunificar el seu imperi necessitava, a part d'una forta imatge que el legitimés, la cohesió de l'església i un estable i convenient suport religiós. Aquest aspecte queda explicat de manera il·lustrativa per Krautheimer:

“L'autocràcia requereix d'un credo uniforme. D'aquí la supressió dels últims residus del paganisme, la eliminació de l'arrianisme, vinculat a la usurpació d'Itàlia pels ostrogots, i l'intent d'atreure sota la direcció de Roma, als ortodoxos de l'orient grec, els monofisites de les províncies semítiques i els diofosités d'occident a una fórmula de compromís en quant a la natura de Crist. El compromís no era acceptable per a ningú, però la seva proposta era inevitable en una societat en la que la religió i la política estaven tant estretament lligades que la divergència religiosa feria el cor mateix del poder imperial absolut” (KRAUTHEIMER 2005: 236).

Per a l'afirmació d'aquest poder imperial i de la unificació de l'església, l'arquitectura, com en temps de Constantí, resultava el millor mitjà. No obstant, en aquest moment sí que serà als Balcans, i sobre tot a Constantinoble, que tindrà lloc un monumental programa de construcció d'esglésies en les que es desplegaran tots els recursos tècnics disponibles, assumint l'arquitectura eclesiàstica el paper de lideratge pel que fa a l'expressió creativa, que al segle cinquè estava en mans de l'arquitectura secular. L'aspecte més desafiant amb que es va topar l'arquitectura, considerat com una autèntica revolució, fou la introducció de la cúpula a la planta basilical. Ja hi havia hagut algunes temptatives anteriors per a abordar aquest problema, però la escala i la valentia de les solucions del S.VI sobrepassen de lluny els assoliments del segle anterior. L'arquitectura del segle sisè es caracteritza per la seva natura “esquelètica”, per la seva gran sensació d'espai i la seva lluminositat. Els pilars i les columnes

predominen com a principals elements de suport, reemplaçant els sòlids murs sempre que fos possible. Aquests, així com les cares dels pilars, estaven revestits amb colorits marbres, mentre que programes mosaics cobrien els arcs i els voltes. El seu efecte visual contribuïa a reduir la sensació d'un suport massiu, creant la il·lusió d'una arquitectura desmaterialitzada i divina, la qual cosa es veia reforçada també per l'escultura arquitectònica, amb una nova estètica de patrons abstractes executats amb profundes perforacions que emfatitzaven la general simplicitat geomètrica de les formes, mentre que simultàniament negant les seves qualitats geomètriques sòlides.

Un precedent de les esglésies justinianes és Hagios Polieuktos a Constantinopla (fig. 18), erigida per una rica princesa entre els anys 524 i 527, durant el regnat de Justí I. Sabem que va ser un edifici molt gran, alçat sobre una plataforma elevada accessible mitjançant una escalinata que partia de l'atri, però desconeixem la forma de l'església. La seva planta quadrada i el gruix dels seus murs de cimentació entre la nau central i les laterals suggereixen la idea de que estava coberta amb cúpula. Són de particular importància els elements esculpits que s'han trobat a les excavacions, d'una gran riquesa, mereixent particular atenció la presència de capitells d'imposta totalment tallats, amb una ornamentació profundament escultòrica i un repertori decoratiu que inclou molts motius sassànides. (MANGO 1975: 99).

“La pèrdua de l'església de Hagios Polieuktos ens ha privat d'un dels monuments crucials per entendre l'evolució estructural d'aquesta primera arquitectura bizantina. No obstant, la evidència que sobreviu en altres esglésies del segle sisè, especialment en les grans fundacions de Justinià – Hagia Sophia i Hagia Eirene – aporten adequades claus per a la comprensió d'aquest procés” (ĆURČIĆ 2010: 190,191).

Cronològicament, una de les primeres esglésies d'època justiniana que hem d'introduir és l'Església dels Sants Sergi i Bacus (fig. 19), de la qual sabem que va ser construïda entre els anys 527 i 536 en el palau de Hormisdas, convertit per la emperadriu Teodora en un monestir per als monofisites. Ja existia en el palau una església, de planta basilical, però sembla que no fou suficient, i es va erigir junt a ella una segona. Avui en dia només es conserva aquesta última. Es tracta d'una església centralitzada, amb un pis superior i un inferior. La planta baixa exteriorment és un quadrat del que sobresurt un absis pel costat oriental, i per dintre hi ha un altre cos de forma octogonal. El fet que més crida l'atenció és que els dos polígons no estan ben encaixat entre ells:

“L'enginy del disseny contrasta amb la barroera execució [...] La seva irregularitat no pot quedar justificada pel fet que l'església va haver de ser encaixada dins d'un espai bastant limitat,

determinat per les estructures preexistents. Inclús encara que fos així, no hi havia raó per a que la estructura octogonal interior es situés apreciablement decantada amb respecte a l'estructura quadrada exterior [...] Hem d'arribar a la conclusió, jo crec, de que, en tant que el disseny bàsic fou concebut per un arquitecte molt competent, la seva execució es va confiar a constructors indiferents, els quals, al senyalar al terreny una planta asimètrica, van haver d'improvisar després al avançar l'obra⁴ (MANGO 1975: 101).

L'octògon està format per grans pilars irregulars que marquen els diferents angles del mateix. Entre pilar i pilar tenim una parella de columnes. L'únic costat de l'octògon que queda obert sense columnes és davant del presbiteri, creant així un espai central dintre de l'octògon i un deambulatori que queda entre els dos polígons. La disposició de les parelles de columnes van alternant-se fent en alguns casos una línia recta entre pilar i pilar i en altres fan una corba, formant una espècie de nínxol o exedra. Veiem un arquiteau que va resseguint les entrades i sortides dels pilars i les columnes, i per sobre d'aquest tenim un altre pis que és pràcticament el mateix que veiem a la planta baixa. Quan els pilars arriben a la part alta del pis superior s'enllacen amb unes arcades. A part d'aquests pilars que subjecten els arcs, les columnes del pis superior també sostenen uns arcs més petits, englobats en l'arc gran. L'església està rematada amb una cúpula composta de setze plements molt aixecada. Aquests no són tots iguals: els que van a parar al mig de cada una de les arcades tenen una finestra a la base, i la superfície d'aquest plement és plana. Els plements que van a parar als carcanyols entre els arcs són més còncavs, i no contenen finestra. Damunt el deambulatori, és a dir a l'espai equivalent del pis superior, trobem una tribuna. Aquesta església, encara que de dimensions més menudes, introdueix alguns conceptes que veurem posteriorment aplicats a Hagia Sophia.

Per comprendre Hagia Sophia però, resulta més adequat d'entendre primer les lliçons estructurals que atorga la construcció de Hagia Eirene (fig. 20). Començada el 532, el mateix any que Hagia Sophia, Hagia Eirene fou pensada com una basílica coberta amb cúpula, possiblement un concepte comparable a Hagios Polyuktos en una menor escala. Sabem que el seu disseny original incloïa una cúpula demarcant la part central de la nau principal, precedida per una volta de canó que demarcava l'eix central i que després s'estenia fins a l'absis, mentre que les seves contínues naus laterals disposaven d'un segon pis de tribunes sostingudes per arcs, les quals haurien contingut les finestres.

⁴ A l'hora de dissenyar els seus edificis, els paletes bizantins normalment treballaven com hem vist sota les guies de l'*architekton*, que no es basaven en dibuixos arquitectònics sinó en una planificació in situ de l'estructura mitjançant la disposició de cordes i sistemes de relacions (OUSTERHOUT 1999: 58-62). Encara que aquest sistema serà la regla general a seguir sobre tot a partir del S.VII, formes de treball similars es donaven possiblement amb anterioritat en monuments menors com Sant Sergi i Bacus. Era doncs usual que el procés de construcció d'un edifici anés patint alteracions a mesura que avançava segons la conveniència i la experiència pràctica dels paletes.

La cúpula doncs estava suportada sobre dos voltes de canó (cap a l'oest i cap a l'est) i per estrets arcs als costats sud i nord. Intervenint entre aquestes voltes de canó i els estrets arcs es trobaven quatre petxines. Aquesta solució que s'adopta per a suportar la cúpula en una planta basilical sembla que va ser defectuosa, ja que a causa d'aquesta falta d'unitat dels elements de suport es generava un debilitament en l'estructura, que probablement va ser la causa del seu col·lapse l'any 740. La subsegüent reconstrucció de l'església sembla que respon directament a la percebuda causa del fracàs, expandint els arcs laterals en voltes de canó que sobrevolaven les naus laterals. Com a resultat, la cúpula fou suportada per un sistema cruciforme de voltes de canó, usant una solució que eventualment dominarà l'arquitectura bizantina al llarg dels segles per venir.

“Per tant, la forma comunament vista com a paradigma simbòlic de l'arquitectura bizantina – la creu amb braços de volta de canó sobre la part central de l'edifici – es pot dir que emergeix no com a una conscient creació simbòlica generada per la forma de la creu, sinó com a un producte de l'experimentació estructural al llarg de les següents generacions” (ĆURČIĆ 2010: 192).

La més celebrada de totes les construccions de Justinià és, sens dubte, Hagia Sophia (fig. 21), l'església concebuda com a catedral de Constantinoble. La primera església dedicada a la Santa Saviesa de Déu la va fer construir Constantí reemplaçant un temple pagà, inaugurada l'any 360 i coneguda amb el nom de Gran Església. Aquest, com hem vist, era un edifici de planta basilical. L'any 404 va patir un incendi i el 415 es torna a erigir de nou. Aquesta última església inaugurada el 415, es va tornar a cremar el 532 amb la revolta de la Nikà. “La història de la destrucció de l'antiga Hagia Sophia durant la revolta del 15 de gener del 532 i l'erecció de la nova estructura per Justinià, que va presidir la seva dedicació el 24 de desembre del 537, és ben coneguda a través de Procopi” (MATHEWS 1980: 88). Gràcies als seus escrits coneixem de forma excepcional el nom dels *mechanikos* responsables del seu plantejament: Isidor de Milet i Antemi de Tralles. Cal destacar primerament que Hagia Sophia fou en temps de la seva construcció i al llarg de la posterior història bizantina, una realització única, mai més repetida ni en termes de mida ni de disseny: “Als contemporanis de Justinià, Santa Sofia devia semblar-li's una bogeria; per a les generacions posteriors es va convertir en una llegenda i un símbol. Mai, en els períodes subsegüents, es va construir a l'estat bizantí un edifici ni la meitat de gran” (MANGO 1075: 107).

Ubicada al sud de Hagia Eirene, ocupava una important posició en la topografia de Constantinoble. Estava precedida per un petit atri, i al llarg dels seus costats nord i sud estava envoltada per dos patis, contenint l'últim el baptisteri, construït adossat al costat sud-oest de l'església. Encara que fou

concebuda com a una basílica coberta amb cúpula, la seva planificació no segueix precedents clars, encara que en molts aspectes parteix de les convencions de la planificació basilical, amb la usual disposició de tres naus modificada per la intersecció d'una gran cúpula que mesura 32 metres de diàmetre. Com hem anat veient fins ara, Hagia Sophia està construïda amb elements corrents en la època, procedents del món romà, però en quant sabem, aquests elements mai havien estat conjugats en una combinació similar. El perímetre de l'edifici és un quadrat una mica allargat, del qual sobresurt un absis a la part oriental.

Vist des de l'entrada podríem veure que estem davant d'una planta basilical amb una nau central més alta i les laterals més baixes. Hi ha quatre grans pilars que separen la nau central de les laterals, i per altra banda marquen un quadrat en el centre. Els pilars estan units per quatre grans arcs; els de la part de l'entrada i el presbiteri queden oberts cap a unes semi-cúpules i es veuen molt, mentre que els de la part sud i nord queden tancats, sense profunditat, i per tant no se'ns fan tant evidents, trobant a l'altre banda d'aquests les tribunes. Quan s'ajunten els quatre arcs formen quatre grans petxines que sostenen la gran cúpula. Aquesta no és només la cúpula més gran construïda a Constantinoble fins aquell moment, sinó també la cúpula més gran suportada sobre quatre pilars en ser mai construïda. Fou l'aplicació de la idea d'una cúpula suportada en només quatre punts de suport que va introduir un grau de flexibilitat sense precedents i eventualment va fer de la cúpula un recurs factible dins l'arquitectura religiosa (ČURČIĆ 2010: 195).

Als laterals de l'entrada i el presbiteri trobem uns pilars més petits que queden units amb els pilars grans mitjançant una exedra en forma de quart de cúpula remarcada per dos columnes, igual que hem vist en el pla de Sant Sergi i Sant Bacus. Aquestes segurament fossin pensades per contenir alguns objectes importants o fins i tot capelles, que quedarien visibles des de l'espai central, però discretament accessibles des de les naus laterals. A l'entrada i a l'absis hi han dues voltes de canó que uneixen les dues columnes que els emmarquen. Els espais de les tribunes estan coberts amb voltes d'aresta. Es dona doncs la successió de diferents, podríem anomenar, mòduls de suport, que formen espais en sí mateixos i s'alternen aguantant-se els uns als altres.

Pel que fa al concepte de la cúpula suportada sobre quatre pilars, tant Millingen com els historiadors moderns coincideixen a l'hora d'explicar la seva evolució indicant que possiblement es va inspirar en la volta d'aresta romana, i gràcies a uns sofisticats coneixements de geometria aplicada al disseny i l'ús del maó en la construcció dels elements de la coberta, es va aconseguir obtenir un mòdul quadrat basat en una volta semiesfèrica formant amb el seu casquet i les petxines una superfície contínua. Sabem doncs que l'experimentació amb les petxines, com a mètode de transició que permet passar

d'una base quadrada a una circular adequada per al suport de cúpules es donava ja en temps romans, però de manera molt aïllada. Certament, va ser un mètode desenvolupat i perfeccionat, pels constructors bizantins (MILLINGEN 1916: 2-16). Un dels primers exemples arquitectònics de l'ús de petxines als Balcans el trobem a la cúpula de la ja esmentada església d'Hosios David. No obstant, serà Hagia Sophia l'edifici que projectarà definitivament aquest sistema cap a la posteritat esdevenint el model per excel·lència de la seva utilització, basat en una cúpula que es construeix amb un radi menor que el de les petxines que la suporten.

Aquesta cúpula, finalitzada l'any 537, va haver de ser restaurada el 558 a causa del seu col·lapse degut a un terratrèmol. La nova cúpula, pel que fa al disseny, és essencialment la que sobreviu fins avui en dia, amb porcions d'aquesta reconstruïdes després de dos col·lapses posteriors. És hemisfèrica i el seu interior està subdividit en quaranta segments i el mateix número de nervis, amb finestres acomodades a la secció inferior dels plements, precisament a la zona on la construcció tradicional romana percebia que es trobava el punt de major debilitat estructural d'una cúpula. D'aquesta manera, els nervis, reforçats amb una espècie de contraforts sortits, juguen un paper important en el seu suport, i podrien evitar les esquerdes que sovint afectaven a les cúpules.

Hagia Sophia juga un important paper en el context de la definició d'una nova estètica cristiana. Aquesta, amb arrels en la tradició clàssica, però imbuïda amb el pensament neoplatònic, estava compromesa amb la noció d'expressar els misteris de Déu, i gradualment va definir maneres en les que l'art podria comunicar aquestes nocions a través dels mitjans disponibles. Certament la època de Justinià va ser testimoni de l'assoliment d'aquest objectiu com a resultat d'una síntesi artística creada al llarg dels tres segles precedents. El mètode per a mostrar aquesta expressió esdevé la desmaterialització de la forma física per tal de demostrar la presència i intervenció divina, que s'aconsegueix amb l'àmplia sensació espacial i les finestres que semblen fer levitar la cúpula, deixant entrar grans quantitats de llum que resplendeix sobre l'ostentosament decorat interior, amb marbres de color a les parets i mosaics a les voltes.

Independentment de si aquesta creixent insistència en l'ús de la cúpula en l'arquitectura eclesiàstica té la seva influència d'origen en els martyria o en els complexes imperials, és evident que al segle sisè ja s'assumeix com a element amb una forta connotació simbòlica relacionada amb aquesta estètica cristiana. Baldwin Smith explica el fenomen partint dels primitius refugis rodons de caràcter universal, aferrats a la conservativa i supersticiosa imaginació de varies comunitats, destacant l'ancestral veneració de les regions de Síria i Palestina per les formes còniques com a estructures divines o cases còsmiques, que posteriorment es van combinar amb la tradició hel·lenística del *tholos* i amb les

concepcions romanes de la cúpula com a un símbol mortuori i com a baldaquí celestial (SMITH 1950: 61). D'aquesta manera, l'espai central cobert amb cúpula és concebut com a la principal àrea d'acció per les parts públiques de la litúrgia, i els espais que la envolten són pensats per a acollir als espectadors (MATHEWS 1980: 120).

Una última església que s'ha d'esmentar en aquest context a Constantinoble és l'Església dels Sants Apòstols. Començada aproximadament l'any 536 i dedicada el 550, va ser el resultat de la substitució d'una església anterior del S.IV que es trobava en aquella mateixa ubicació. No ens sobreviu però res, ja que el 1469 Mehmed II la va demolar per tal de construir la seva mesquita i els edificis adjacents, així que tota la informació de la que disposem prové de Procopi. A la seva obra *Construccions*, esmenta que l'església dels Sants Apòstols fou el model en tots els respectes per a l'església de Sant Joan Evangelista, construïda per Justinià a Ephesos. Degut a que el plànol d'aquesta última està ben documentat, es pot argumentar que l'església dels Sants Apòstols hauria tingut també sis cúpules. La representació visual d'esglésies amb diverses cúpules a diversos manuscrits no es pot identificar satisfactòriament amb edificis específics. La seva evidència, igual que la evidència escrita, ha de ser usada amb cura. Conseqüentment, no disposem de suficient informació com per a respondre a les hipòtesis que planteja aquest edifici, però és una altra mostra del fervor creatiu de l'època, sense precedents des dels temps de Constantí (KRAUTHEIMER 2005: 283-286).

Segona en importància i mides només a Constantinoble sobre totes les ciutats dels Balcans, Tessalònica aparentment quedava molt enrere de la capital imperial en els seus desenvolupaments durant el S.VI. De manera contrària a la seva immensa activitat constructiva del S.V, cap projecte major s'associa amb el segle sisè. Hi havia certa activitat majoritàriament relacionada amb reconstruccions o ampliacions d'edificis ja existents, com és el cas de la Rotunda, però ja no trobem aquell esperit constructor. Això ens deixa amb la impressió d'un estancament econòmic i cultural que es va tornar característic no només de Tessalònica, sinó de la majoria dels grans centres urbans dels Balcans d'aquell moment. Malgrat l'ambició restauradora de Justinià, que es veu artísticament manifestada sobre tot a la capital, l'esforç que comportarà recuperar part del que en el passat foren els territoris de l'imperi romà, i la constant despesa de recursos en la protecció de les fronteres comencen a mostrar aparents signes de declivi irreversibles (ĆURČIĆ 2010: 203).

Una de les ciutats amb una forta influència cristiana on podem compilar certa activitat constructiva és Serdica, actual Sofia. Quedant moltes esglésies fora muralles destruïdes a causa d'incursions bàrbares, es va decidir construir una nova catedral ara dins de les muralles associada amb la necròpolis i amb tombes de màrtirs locals, la qual ha arribat als nostres dies patint diverses modificacions (fig. 22).

Segons la tradició, aquesta església ha estat dedicada sempre a la Santa Saviesa. Encara que no coneixem la data exacta de la seva construcció, ha estat majoritàriament postulada com a erigida al segle sisè. És una gran basílica de tres naus rematada per un transsepte continu des del qual es projecta un presbiteri de la mateixa amplada que la nau, acabant en un absis. L'edifici estava precedit per un nàrtex que es tancava pels laterals amb dues curioses cambres amb dos absis de funció desconeguda que es projecten més enllà de l'amplada de l'edifici. Construïda enterament amb totxos, els seus massius murs així com els pilars cruciformes que separen la nau central de les laterals indiquen que fou des del principi concebuda per a ser coberta amb volta i sostenir una cúpula sobre els quatre pilars compostos que delimiten el creuer (ČURČIĆ 2010: 205).

Tractant el segle cinquè, hem vist com a Philippi es construeix la insòlita Església Octogonal a les immediacions del fòrum. Aquesta tendència d'erigir esglésies al cor de la ciutat continua al llarg del segle sisè, i es veu il·lustrada amb la construcció de l'anomenada Basilica B (fig. 23) sobre l'antic mercat i la palestra. Construïda durant el regnat de Justinià, aquesta església mostra diverses similituds amb Hagia Sophia de Constantinoble, encara que va ser parcialment destruïda per un terratrèmol al voltant de l'any 540, abans d'haver estat completada, i conseqüentment fou abandonada. Es tracta d'una basílica amb transsepte però que no es projecta més enllà dels murs exteriors de l'edifici, que també delimiten les seves naus laterals. Als seus costats estava flanquejada per dos capelles, servint la ubicada al nord possiblement com a baptisteri. El conjunt estava precedit per una gran escalinata amb un pòrtic, seguit d'un nàrtex. Els massius pilars que sobreviuen ens mostren que l'edifici fou projectat amb la intenció de ser cobert amb volta. Aquesta cúpula, encara que de mides més reduïdes, en tots els aspectes comparteix les característiques de la segona cúpula d'Hagia Sophia. Construïda enterament amb totxos, la cúpula era nervada, tenia finestres a la part baixa de la seva forma hemisfèrica, i exteriorment mostra contraforts que encaixen amb els nervis interiors. Això fa pensar que la solució estructural d'aquesta cúpula podria haver anticipat la solució utilitzada a Constantinoble. En aquest cas es troba just a sobre del presbiteri, la qual cosa fa pensar en una certa connotació simbòlica, i mostra la vigent força creativa així com una voluntat d'experimentació (KRAUTHEIMER 2005: 296). El que resulta destacable és que degut a que el creuer està delimitat per la part oriental directament amb el mur de tancament, mancant el braç oriental que enllaçaria amb l'absis, sembla que no es té tan present el sistema de contraforts mitjançant la simetria bilateral.

Justinià, inspirant-se en Alexandre magne, va fundar també algunes noves ciutats, de les quals val la pena veure el cas de Justiniana Prima. Dintre del complex episcopal (fig. 24), que representava el nucli de la ciutat, es trobava la catedral, la qual era una basílica de tres naus, flanquejada pel costat sud per un baptisteri. Es tractava d'una basílica convencional, no obstant, han atret l'atenció les dues

cambres rematades amb absis que flanquejaven el presbiteri, però que estaven connectades amb aquest a través de portes, així com amb les naus laterals. Aquestes cambres han estat vistes com a un primerenc exemple del que anomenem *pastophoria*, la funció de les quals quedarà explicada més endavant. Aquesta era una de les nou esglésies amb les que contava la ciutat, les quals, malgrat les seves modestes mides i qualitat d'execució, es caracteritzen per una remarcable varietat a nivell de dissenys. Totes es caracteritzen per l'ús predominant de maó i la dependència en la pedra local per produir els elements arquitectònics. Efectivament, la qualitat d'aquestes esglésies és inferior a les grans produccions de la capital, però probablement podem pensar que alguns caps de taller van ser enviats aquí des de Constantinoble, a càrrec d'un grup d'artesans locals. S'han de tenir en compte doncs els recursos amb els que es disposava, i veiem com en aquestes petites fundacions no hi ha l'incentiu d'erigir cúpules, les quals sembla que es reservaven per als centres urbans més prestigiosos (ĆURČIĆ 2010: 212).

Veiem doncs com esglésies als Balcans continuaven essent construïdes en una varietat de contextos, i cada edificació presentava les seves particularitats. Queda patent però, com algunes característiques de l'arquitectura del segle sisè a la península i al món mediterrani en general són una major insistència en la volta per cobrir els espais, així com el revitalitzat rol que pren la cúpula, la qual comença a ser introduïda en la construcció d'esglésies a partir de finals del segle anterior. Krautheimer insisteix en un decisiu canvi de situació, trencant l'arquitectura justiniana amb la tradició romana (KRAUTHEIMER 2005: 237). No obstant, cal remarcar que no totes les esglésies que es construïen en aquesta època seguien aquests principis d'innovació:

“Els monuments més famosos que obligatòriament hem d'examinar en aquest capítol són, en gran part, edificis coberts amb cúpula. Que la coberta amb cúpula s'utilitzava cada cop més per donar prestigi als monuments és una cosa que no podem dubtar; no obstant, també és cert que si tinguéssim un quadre estadístic amb totes les esglésies que es van construir al llarg del S.VI, trobaríem que les basíliques constituïen encara la immensa majoria” (MANGO 1975: 98).

El gran poder creatiu revelat per les grans esglésies construïdes sota l'auspici directe de Justinià i l'impacte del seu desenvolupament en altres àrees dels Balcans, comporta el fet que les esglésies amb cúpula van assumir un lloc central en l'arquitectura bizantina, però la basílica tradicional no només va continuar sent el tipus més popular d'església en el S.VI, sinó que mai va desaparèixer durant el subseqüent desenvolupament d'aquesta cultura.

Numèricament, la quantitat d'esglésies erigides als Balcans en els segles cinquè i sisè sembla ser semblant, però ara es troben geogràficament més disperses. Era comú veure una barreja d'arquitectura local i tendències o materials importats. La reutilització de columnes i capitells seguia sent usual, i es podien obtenir de restes més antigues de la zona, o mitjançant grans tallers que embarcaven antics materials i elements, particularment a destins llunyans on aspectes del disseny i la sofisticació no haurien tingut tanta empremta.⁵ De forma més comuna però, s'empraven pilastres en comptes de columnes, i a les zones d'interior, des del Danubi fins a Macedònia, els requeriments litúrgics es satisfien de la manera més bàsica, mentre que el treball de la pedra i la talla dels capitells revelen un caràcter local cru, usualment difícil d'associar amb les tendències dels principals centres (ĆURČIĆ 2010: 224,225). La fabricació de totxos es duia a terme a gran escala a les grans ciutats, sent els tallers de Constantinoble els exportadors més importants, mentre que en les zones d'interior era més freqüent l'ús de pedra local.

A la zona del litoral adriàtic així com a la part oriental dels Balcans, que avui en dia correspon als estats de Bulgària, Grècia oriental, i la part europea de Turquia, les esglésies eren també predominantment basilicals, encara que mostren certes modificacions que suggereixen una consciència de les construccions cobertes amb voltes i cúpula com s'empraven a Constantinoble i les immediates àrees de la seva influència. Aquesta influència comprensiblement es va deixar notar més a les zones costeres, encara que en certes ocasions també la trobem a l'interior de la península. Un exemple d'això el trobem a l'església de Santa Maria Formosa (fig. 25) a Pola – actual Pula, Croàcia – una gran basílica de tres naus coneguda per les restes excavades. Aquesta estava clarament relacionada amb les esglésies de Ravenna, amb el seu exterior articulat per arcs cecs que encaixaven amb les arcades de l'interior. Des de l'absis fins als murs laterals, a cada banda hi ha una petita rotunda incorporada, amb diversos nínxols al seu interior que varien de diàmetre. Accessibles només des de les ales laterals, la seva funció és desconeguda. Als seus laterals, hi havia dues capelles cruciformes que probablement estiguessin pensades per contenir relíquies de la santa. La intersecció dels braços d'aquestes anaven cobertes amb una volta de claustre, que s'erigeix directament des de la planta quadrada. “La disposició simètrica d'aquestes capelles és particularment significat ja que il·lustra els esforços de l'arquitecte per tal de coordinar la relació entre l'edifici principal i els seus components subsidiaris. Prèviament aquestes relacions eren generalment arbitràries, dictades estrictament per les necessitats individuals en cada cas” (ĆURČIĆ 2010: 222).

⁵ A Constantinoble no només es produïen els elements arquitectònics per abastir la capital, sinó també per abastir els províncies i clar els Balcans. Era comú transportar en vaixell inventaris complets de components per a la construcció, els quals, d'aspecte constantinopolità, van ser empleats una i altre vegada en edificis al llarg de tot l'imperi.

Pel que fa a la litúrgia, les línies de continuïtat semblen ser més fortes que les tendències de canvi (MATHEWS 1980: 42). No obstant les més avançades formes de de planificació han estat en alguns contextos relacionades amb canvis en la pràctica litúrgica. Una de les introduccions d'aquesta època, com hem esmentat, és la progressiva normalització del transepte tripartit, el qual s'ha interpretat sovint com un presbiteri expandit, la part central d'aquest conformant l'espai de la bema, que contenia l'altar, flanquejada per les pastophoria – *diacònicon* i *prothesis* – petites sales auxiliars per la litúrgia que servien per a contenir les vestimentes, els llibres i els recipients sagrats. La seva inclusió s'hauria degut a la eliminació del ritual de la segona entrada⁶, trobant-se tot el material necessari per a la cerimònia en aquestes cambres, així com per demarcar una separació d'espais entre la congregació i els oficiants, emfatitzant d'aquesta manera mitjançant la projecció espacial que atorgava la bema l'acte de la eucaristia a la vegada que es projectava la veu del sacerdot gràcies a la semi cúpula de l'absis.

Encara que aquesta serà una planificació que es normalitzarà en els segles següents, resulta interessant que a la capital, tal com indica Mathews, no trobem encara cap església que mostri aquest presbiteri tripartit (MATHEWS 1980: 120). Per altre banda, aquestes cambres laterals molts cops eren cambres individuals, acomodant funcions litúrgiques separades que no tenien res a veure amb l'ús de les pastophoria. Degut a la falta d'informació que ens ha arribat, és difícil establir quines funcions específiques haurien complert aquests espais que remataven les naus laterals a esglésies com la Basílica de Curline (fig. 26) a prop de Nis, o a la Basílica de Goliamo Belovo (fig. 27), a Bulgària (ĆURČIĆ 2010: 227-232). Les dues plantes mostren moltes similituds pel que fa al disseny i planificació, amb gruixuts pilars que suportaven arcs i probablement cobertes amb volta. Destaca també, a la segona, l'aparició del synthronon, un banc semicircular que es trobava a l'absis reservat per al clergat.

A banda d'aquestes novetats en casos puntuals, resulta evident que fora de la capital es seguia practicant una arquitectura més aviat tradicional, amb influència pels nous sistemes de coberta però donant prioritat a les voltes, essent la cúpula inscrita a la planta basilical considerada com una adició o variació en procés d'experimentació i que requeria més tècnica i coneixement per treballar. “La difusió de l'influent estil de Justinià fou més aviat limitada. No es necessari dir que edificis tant complexos com Sant Sergi i Bacus o Hagia Sophia no es presten fàcilment a la imitació” (MANGO 1975: 158). El major problema consistia en les forces laterals que exerceix lateralment la cúpula en

⁶ En els primers segles de cristianisme a les cerimònies els sacerdots feien dues entrades: la primera es feia des de la part occidental de l'església, depositant les ofrenes en un espai als peus d'aquesta. Posteriorment tornaven a recular a l'entrada, agafaven les ofrenes i tornaven al presbiteri.

totes direccions, al contrari que les voltes. Una solució era la dels contraforts fets amb voltes de canó que ja hem vist a Hagia Sophia de Serdica i a la reconstrucció de Hagia Eirene, la qual va ser considerada l'alternativa més òptima, esdevenint la creu resultant el nucli de la nau de l'església. Un altre monument important relacionat amb aquest sistema constructiu és l'església de Hagios Titos (fig. 28) a Gortyna, Creta. Aquí el transsepte centralitzat té la mateixa amplada que la nau, la intersecció del qual està marcada per quatre grans pilars en forma de L que subjecten una cúpula, i els seus braços coberts amb voltes de canó estan rematats cadascun amb un absis de les mateixes característiques que l'absis de la nau central. Entre els braços de la creu es formen quatre cambres que haurien complert funcions individuals. El tancament oriental consta de la volta que neix del creuer, més curta que els altres, seguida d'un espai més estret també cobert amb volta, que consta de l'absis central i dos absis més petits flanquejant la cambra creant una forma trilobulada.

Malgrat aquestes experimentacions, que partien d'una planta basilical, una de les característiques de l'arquitectura del segle sisè als Balcans és el relatiu declivi en el nombre d'esglésies centralitzades. Això té a veure amb la desaparició del martyria com a un tipus separat d'edifici i amb la incorporació de la cúpula en esglésies basilicals. De fet el creixent ús de les cúpules a les esglésies podria ser vist com un fenomen directament lligat a la unificació de funcions que experimenten aquestes amb els martyria. Esglésies trilobulades o tetralobulades es seguien construint, però el seu rol queda normalment relegat al seu ús com a monuments funeraris per individus distintius, contenint els absis laterals les venerades tombes. Per altre banda, són escassos els edificis circulars, ja siguin de caràcter secular o religiós. Un fet relacionat amb aquest fenomen és la incorporació de les estructures subsidiàries, com eren els baptisteris, de planta normalment circular, a l'edifici principal, que acostumava a ser una basílica.

Fet aquest recorregut al llarg del segle sisè i del regnat de Justinià, es pot apreciar la gran diversitat i creativitat constructiva de la que els Balcans van ser testimoni:

“Mentre que la quantitat de construccions és més gran al S.V, la natura general diversificada de la construcció al S.VI no té precedents en, estrictament parlant, el context cristià imperial. [...] La basílica – vista com a lloc de reunió entre els primers cristians per excel·lència –, va ser gradualment transformada en una simbòlica casa de Déu, una Jerusalem celestial, el significat de la qual prenia sentit amb les relíquies que ara cada església contenia entre els seus murs”. (ĆURČIĆ 2010: 247).

L'arquitectura de Justinià, podem deduir, és però deutora de les possibilitats que es van poder explotar en uns temps relativament favorables que estan a punt de transformar-se, i té el seu reflex immediat, pel que fa als Balcans, únicament a Constantinoble, com a capital imperial i religiosa, i en menor mesura a altres centres urbans, encara que la seva influència es deixa sentir fortament. Hem d'entendre les grans edificacions religioses d'aquesta època com a la continuació d'una tendència que es desenvolupa ja al segle cinquè i neix de les introduccions que aporta la tardo-antiguitat, sent la seva expressió més monumental resultat de les ambicions de Justinià, plenament conscient del seu paper com a cap de l'església i de la possibilitat que li oferien els seus temps i els descobriments tècnics d'erigir grans monuments sense precedents a la capital per tal de proporcionar una sensació de poder i orgull, esdevenint un símbol de la gràcia divina, vinculant de manera creixent la cúpula amb la casa de Déu. Gràcies a la resistència de l'imperi vers diversos pobles invasors, aquesta realitat va ser possible al llarg del segle sisè. No obstant, la situació està a punt de canviar radicalment.

4. El període de transformació.

Després d'aquest gran moment d'esplendor artístic, que ens ha deixat alguns dels monuments més recordats de la història dels Balcans, a finals del S.VI, l'econòmica i militarment exhaurit Imperi Bizantí es veu col·lapsat en totes les seves fronteres per noves amenaces: El 568 pràcticament tota Itàlia cau sota les mans dels Longobards. Terra Santa, Síria i grans zones d'Àsia Menor foren conquerides pels perses el 614. Pel que fa als Balcans, es va cedir permanentment el control d'extensos territoris a l'últim d'una llarga llista d'invasors: els eslaus. Provenints de les estepes euroasiàtiques, aquests, entre els anys 577 i 582 van devastar localitats situades tant al sud de la península balcànica com Corint (KRAUTHEIMER 2005: 229). Conjuntament amb els àvars, el 599 van assetjar la mateixa Constantinoble, on la intervenció d'una plaga que va allunyar als invasors va salvar la ciutat d'una major catàstrofe. Amb aquesta important pèrdua de territoris i unes fronteres inestables, a principis del segle setè, en temps de l'emperador Heracli, l'imperi es trobava pràcticament en runes:

“Els esdeveniments al llarg del seu regne van continuar una tendència de transformació que van permetre la seva supervivència en una nova forma, notablement modificada. El seu centre de gravetat havia canviat cap a l'orient a tots respectes. Els Balcans, almenys temporalment, van ser abandonats, i arribats a la segona dècada del segle setè, van ser virtualment ocupats pels eslaus i els àvars” (ĆURČIĆ 2010: 249).

Heracli, concentrant-se en la frontera oriental, sembla que aconseguí imposar-se als perses, però aquesta victòria va coincidir amb l'ascens dels àrabs com a un nou poder al Mediterrani. Aprofitant aquesta inestabilitat, l'any 680 els búlgars creuen el Danubi i s'estableixen en un poderós regne al llarg de tota la zona nord dels Balcans, forçant als bizantins a reconèixer la seva presència oficialment un any més tard. Gràcies a la forta posició de Constantinoble i de la resistència d'importants ciutats a Àsia Menor, l'imperi bizantí va sobreviure, convertint-se però en un estat de mides molt més reduïdes, socialment militaritzat a través de constants reformes administratives, i afectat encara per les disputes religioses internes (ECO 2015: 115,116). Durant el transcurs del segle vuitè i ben entrat el S.IX, l'imperi es va veure afectat per l'anomenada querella iconoclasta, causant d'una guerra civil en tota regla entre els opositors i els defensors de les imatges religioses. Aquesta querella iconoclasta no causarà repercussions en tant que alterar la pròpia construcció arquitectònica, però sí va condicionar de manera directa la seva decoració. A aquests dos segles de constants disputes es fa referència en la historiografia moderna com a període de transició.

A causa d'aquesta fràgil situació, el número d'esglésies que poden ser datades amb alguna certesa en aquests dos segles és molt limitat (MANGO 1975: 251). A banda de Constantinoble, una de les poques ciutats balcàniques que va romandre ferma davant de les invasions eslaves, és Tessalònica, ubicada igualment de manera favorable a la costa oriental de la península. És en aquests dos centres on trobem certa evidència constructiva, la qual sembla limitada a reconstruccions puntuals. Pel que fa a Constantinoble, ja s'ha mostrat en aquest estudi com la reconstrucció d'Hagia Eirene l'any 740 marca una fita important pel que fa a la cerca de sistemes adequats per al suport d'una cúpula sobre quatre pilars, donant-se la planificació cruciforme de les voltes de canó sota la cúpula central no com a una conscient creació simbòlica, sinó com a producte d'una continuada experimentació estructural. Un altre cas de reconstrucció és el del triclinium del palau d'Antiochos, que hem vist anteriorment quan hem tractat l'arquitectura del S.V, el qual va ser convertit en l'església de Hagia Euphemia probablement al segle setè.

La nova església, degut a la natura original del palau, estaria coberta amb una gran cúpula que podria haver estat la segona en mides després de la cúpula d'Hagia Sophia, i hauria combinat els rols d'un martyrium amb els d'una església regular, com hem vist que és la tendència. "El seu estatus com a martyrium ha estat interpretat per Grabar com un cas exemplar per la seva teoria de la transferència de la forma circular dels martyria a la construcció d'esglésies en aquesta evolució de l'arquitectura bizantina". (MATHEWS 1980: 61). És més probable però, tal com hem anat veient sobre tot en el cas dels Balcans, que aquesta influència provingui de l'arquitectura secular imperial, amb la qual Hagia Euphemia està més directament relacionada.

Tessalònica, igual que Constantinoble, va fer possible la seva supervivència en gran part al seu imponent sistema de muralles. D'acord amb la llegenda popular però, Tessalònica va deure la seva supervivència al seu sant local Demetrius, les relíquies del qual eren venerades a la seva basílica erigida al segle cinquè, la qual sabem va ser reconstruïda al llarg del S.VII després d'haver estat devastada per un incendi originat per un terratrèmol l'any 620 (ĆURČIĆ 2010: 258). La ciutat, encara que molt repercutida per la situació de declivi regnant i amb una aturada pràcticament total de l'activitat arquitectònica, sí que fou l'escenari on trobem la remarcable excepció d'una construcció de nova planta i que a més ha arribat fins als nostres dies: Hagia Sophia de Tessalònica (fig. 29). Es tracta d'una església coberta amb cúpula que manté en certa mesura la escala i el caràcter de l'arquitectura justiniana. Diferents hipòtesis han sorgit referents a la motivació d'aquesta singular obra i la seva data de construcció.

Mango suggereix una directa motivació política basant-se en les inscripcions al mosaic de la bema on es menciona a la emperadriu Irene i a l'emperador Constantí VI, que van regnar conjuntament entre els anys 780 i 797, els quals va coincidir amb una victòria ofensiva bizantina contra els eslaus a Grècia. A partir d'aquesta deducció considera que l'església és un monument commemoratiu d'aquella ofensiva i va ser erigida a finals del S.VIII (MANGO 1975: 165). No obstant, posteriors investigacions han suggerit dues fases de construcció: La primera s'ubicaria abans del terratrèmol que va patir Tessalònica entre els anys 620 i 630, motivada per la destrucció d'una gran basílica del segle cinquè i la necessitat de reemplaçar-la per una de nova, la qual incorporava el nàrtex de l'anterior. La segona fase de construcció ha sigut interpretada com a posterior al terratrèmol, centrada en la reconstrucció durant la segona meitat del segle VII a causa dels danys produïts per aquest (ĆURČIĆ 2010: 258, 259).

Es tracta d'un tipus de construcció que ens pot recordar a Hagia Sophia de Constantinoble però de dimensions reduïdes. El nucli de l'edifici està format per quatre grans pilars que sostenen la gran cúpula, reforçats per una sèrie de pilars auxiliars que permeten la conformació d'una creu mitjançant la disposició transversal de les voltes de canó. Aquesta creu queda emmarcada per dues naus laterals amb tribunes i el nàrtex. Resulta molt destacable l'afegit d'un tambor a la base de la cúpula, que és pròpiament sostingut per les petxines. La seva inclusió primerenca en aquesta església marcarà una tendència que definirà els esquemes posteriors de l'arquitectura bizantina. El braç oriental de la creu s'expandia fins a terminar en l'absis de la nau central, el qual era semicircular per dintre i poligonal per fora, conformant l'espai de la bema. Les naus laterals donen pas a unes sales rematades també amb un absis, que són les cada vegada més utilitzades *pastophoria*, comunicades també amb la bema. La planta d'aquesta església de fet evidencia la progressiva separació entre l'espai central on es du a

terme la litúrgia, mentre que el nàrtex i les naus laterals permetien la reunió de la congregació com a observadors, amb un paper cada vegada menys actiu. Per acabar, un aspecte interessant d'aquesta església és l'ús d'una tècnica constructiva provinent probablement de Constantinoble i consistent en l'ús de segments alternats de cinc filades de totxos amb filades de petits carreus.

Pràcticament no tenim evidències d'edificis datables fora d'aquests dos centres urbans als Balcans. Algunes esglésies aïllades que podríem anomenar són l'anomenada Nova Església de Manastirne a Salona, o la Basílica de Tigani al Peloponès, les dues de planta basilical. Efectivament, al llarg de tota aquesta etapa que va des de mitjans del segle sisè fins a mitjans del vuitè, va ser la basílica la que va continuar predominant com a principal tipologia arquitectònica. De totes les esglésies de les que tenim cert coneixement però, només Hagia Sophia de Tessalònica comptava amb una cúpula i la disposició en forma de creu per al seu suport. Sí que tenim exemples d'esglésies d'aquestes característiques construïdes en aquella època a Àsia Menor, però a la península el conservadorisme sembla haver estat especialment pronunciat, la qual cosa segurament està relacionada amb les polítiques d'Heracli de donar l'esquena als Balcans i concentrar-se en els assumptes a la frontera oriental. El declivi demogràfic i econòmic que va perdurar a la regió només va agreujar la situació, i els recursos constructius així com les habilitats tècniques van desaparèixer en gran escala⁷. No serà fins a meitats del S.VIII quan gràcies a una progressiva millora econòmica, a la resolució parcial de la querella iconoclasta i a un seguit d'èxits militars, quan la aparentment irreversible situació de l'Imperi Bizantí sembla millorar. No obstant, transformat tant política com social i culturalment, les noves realitats que s'imposaran a l'escena dels Balcans i de tot l'imperi es reflecteixen en una nova tradició arquitectònica, els productes de la qual dominaran els cercles de la ortodòxia en els segles a venir (ĆURČIĆ 2010: 262).

5. El ressorgiment.

Fins aquest moment, la història de l'arquitectura als Balcans ha tingut a l'Imperi Bizantí com a clar protagonista. A partir dels segles vinents, aquesta noció ja no es manté, i encara que l'imperi va continuar jugant un rol important a la península, aquest estava contínuament desafiat per altres estats creixents com Bulgària, Sèrbia i Croàcia, que molts cops van unir forces amb altres enemics de Bizanci. L'arquitectura que desenvoluparan aquests nous estats és directament deutora de

⁷ Mango fa referència a Síria com una de les regions amb una major reserva d'experiència tècnica pel que fa a l'arquitectura, acumulada al llarg dels segles, que va passar al llarg del S.VII a mans dels conqueridors àrabs, perdent-se l'accés d'aquesta manera molts coneixements (MANGO 1975: 98).

l'arquitectura bizantina, però a causa de la natura d'aquest treball, no serà tractada aquí i finalitzarem veient quins canvis i transformacions ha patit l'arquitectura dins les àrees balcàniques de l'imperi com a conseqüència d'aquest inestable període centrant-nos sobre tot en Constantinoble, on millor es reflecteixen les noves tendències. És destacable que l'any 843 es dona la fi definitiva de la querella iconoclasta amb el triomf de l'ortodòxia, i per tant ja es tornen a representar les imatges sagrades en grans escenes a l'interior de les esglésies. Amb la proliferació de les imatges sagrades la veneració cap a les icones gradualment substitueix en molts casos el paper de les relíquies.

La situació de progressiva millora es fa definitivament evident amb l'ascens al poder de la dinastia macedònia, que va governar des del 867 al 1056, protagonitzant dos segles de revitalització als que normalment s'hi refereix com a renaixement macedoni. L'art fou utilitzat per la mateixa cort com a objecte de luxe, com a sistema de propaganda imperial, i a la vegada servia com a propaganda de l'església. En termes arquitectònics, s'observa un notable increment en el volum de construcció, així com un renaixement de formes i esquemes passats. Havent guanyat un altre cop certa estabilitat a les fronteres, Bizanci mira cap al passat romà, amb una voluntat com la de Justinià de restaurar l'antic imperi i de divinitzar de nou la figura de l'emperador. “[No obstant], l'imperi realment es va convertir en una mena d'estat rural medieval amb una gran ciutat, Constantinoble, que pràcticament tenia el monopoli de la cultura i l'art” (MANGO 1975: 194). Malgrat aquesta tendència de renaixement que es vivia, la herència de Roma havia passat en gran part als àrabs, que ara dominaven una immensa zona des d'Àsia central fins a Hispania. Així doncs, encara que alguns conceptes ideològics es mantenien i es dona cert equilibri econòmic i polític, el poder de Bizanci va ser substancialment reduït. Havent de costejar l'estat la construcció de defenses i finançar les guerres, ja no tenia diners per a grans obres constructives. El patronatge doncs es va moure de l'estat a les mans privades de la emergent aristocràcia militar (ĆURČIĆ 2010: 266).

De manera conjunta, al segle novè és quan triomfa definitivament el moviment monàstic, que va guanyar competències lligades a l'església i exercia una gran influència en els afers polítics de l'estat. Els monjos es van convertir a més en les més importants figures d'una nova forma de colonització en forma de missions monàstiques, i van ser responsables d'un important programa de construcció d'esglésies. Així doncs, els monestirs quedaran cada cop més apartats del control episcopal sota el que havien estat situats pel Concili de Calcedònia i la legislació de Justinià. Probablement això sigui degut a la forta posició de resistència que van adoptar exitosament aquests vers la controvèrsia iconoclasta, que va debilitar els llaços estatals amb la vida espiritual. No obstant, els monestirs estaven normalment lligats al domini d'un senyor que es beneficiava dels treballs agrícoles que els monjos duïen a terme. Al costat d'aquests beneficis materials hi havia també beneficis espirituals, ja

que els monjos pregaven per l'ànima i per les empreses del senyor. També el monestir devia ser el lloc de retir del senyor i sovint també el seu lloc de sepultura. Alguns se situaven a les afores de les ciutats, ubicats a prop de les terres a treballar, però també era normal trobar-los a l'interior del teixit urbà, sent Constantinoble l'exemple més clar.

A causa de la general descentralització del patronatge des de l'estat a mans privades, la mida de les noves esglésies era notablement inferior a les construïdes en èpoques anteriors. Com hem esmentat, la majoria dels grans emperadors d'aquesta època, ja des d'Heracli fins a Basili II, el qual va regnar fins al 1025, no tenen cap projecte arquitectònic associat al seu nom, sinó que eren coneguts pels seus èxits al camp de batalla. Malgrat aquesta imatge general, sí que van haver-hi alguns emperadors als que s'ha reconegut un notable programa constructiu, com és el cas de Teòfil, l'últim emperador iconoclasta el regnat del qual acaba l'any 842. Sabem que va impulsar tant la construcció com la restauració d'algunes construccions, però aquestes es limiten exclusivament a Constantinoble i els seus voltants. “A part de la reparació de la muralla vers el mar de la capital, sembla ser que Teòfil només es va preocupar per la construcció de palaus” (MANGO 1975: 194).

El primer dels emperadors de la dinastia macedònia és Basili I, que puja al poder l'any 867. Amb la fi de la iconoclàstia, vista com la derrota de l'última heretgia important, el cristianisme pren un important impuls, i es viu un renaixement de l'església que es manifestarà en l'arquitectura eclesiàstica amb la consolidació dels fonaments i les tècniques del passat.

“La renovació arquitectònica de Basili I va significar també, per tant, una reversió en format menor als gloriosos monuments de Justinià, però amb una diferència important: així com els més grans monuments de Justinià havien estat edificis públics, tant els de Basili I com els de Teòfil, tenien caràcter privat; o, per dir-ho més exactament, estaven destinats a un grup restringit de dignataris i cortesans que tenien accés al palau. La base social de l'art imperial va resultar així restringida. I com va fer l'emperador, així van fer els seus patrocïnadors. Des d'aquella època en endavant, la major part de l'arquitectura eclesiàstica també es va fer privada, en el verdader sentit de la paraula: l'església parroquial o episcopal va cedir el pas a l'església monàstica” (MANGO 1975: 197).

El que resulta més interessant però, és que tots els estudiosos, des de Texier i Millingen fins a Mango i fins i tot Ćurčić, destaquen l'aparició d'una nova tipologia constructiva pel que fa a l'arquitectura eclesiàstica durant el renaixement macedoni, directament relacionada amb les noves necessitats socials i espirituals: l'església de creu inscrita. Fins ara hem vist algunes esglésies cruciformes amb

una cúpula central, model que evoluciona a partir dels intents d'afegir una cúpula al cos central d'una basílica. Normalment aquestes són de dimensions considerables i per aguantar la cúpula es desenvolupa un sistema de quatre grans pilars amb voltes de canó als seus laterals que actuen de contraforts. Aquest sistema, com és observable a Hagia Eirene o Hagios Titos, comporta molt cops que la volta de canó travessi les naus laterals, creant així quatre cambres definides als angles de l'església.

Amb la disminució de les dimensions patent en les noves construccions del S.XI una de les solucions fou adoptar una planta quadrada contenint l'esquema de la creu inscrit al seu interior suportant la cúpula, generant de forma natural aquests espais entre els seus braços. Aquests espais als angles, que quedaven aïllats ja en les grans esglésies del passat, ara quedaven massa reduïts per a esdevenir de valor, i la qüestió de com proporcionar espai suficient per als concelebrants va esdevenir prioritària. En comptes de ser tractades doncs com els productes de les naus laterals interrompudes pels braços de la creu, generant cambres separades delimitades per murs o amplis pilars, es pretén incloure-les generant un ample espai unitari. D'aquesta manera, les petites dimensions de les noves planificacions permetien reduir els quatre pilars que subjecten la cúpula a columnes exemptes connectades directament amb els murs exteriors a través d'arcades amb voltes alliberant l'espai interior. (MILLINGEN 1912: 9).

“La creixent importància concedida al Gran Misteri – la Missa en la que Déu invisible i irrepresentable es revela mitjançant l'acció del sacerdot – va assignar un paper de creixent preeminència al clergat i a les seves evolucions entorn a l'altar. L'espai reservat als sacerdots oficials es fa cada cop major i es converteix en el focus mateix de l'església. D'aquesta forma, una tendència manifestada per els traçadors de l'arquitectura eclesiàstica ja des dels temps de Justinià continua durant els segles VII, VIII i fins el segle IX: el tram central, cobert amb cúpula, on es celebrava el Gran Misteri de la Missa, es converteix en la raó de ser de l'edifici sencer” (KRAUTHEIMER 2005: 330).

Aquesta voluntat d'emfatitzar l'espai central d'una església cobert per la cúpula com a espai principal on té lloc el misteri es veu reflectida en les jerarquies pel que fa a la disposició de les representacions de les figures bíbliques. Les esglésies bizantines estaven normalment decorades amb frescos o mosaics, encara que moltes han perdut la seva decoració quan van ser convertides en mesquites, eliminant les imatges cristianes. El que m'interessa ressaltar és que la imatge majestàtica de Crist, coneguda com a Pantokrator, s'ubicava per norma general en les esglésies post-iconoclastes a la part interior de la cúpula central, denotant la seva relació amb la casa de Déu. Al tambor de la cúpula, que

com veurem es tronarà un element vastament usat a partir d'aquesta època, s'acostumava a representar el seu seguici d'acòlits: àngels i profetes. El segon espai més important, l'absis, està normalment dedicat a la verge, normalment mostrant-la sostenint a Crist nen i envoltada d'àngels.

La tipologia de la creu inscrita, també coneguda com a creu grega, ha sigut doncs comunament senyalada com a la més propera a representar la suposada forma arquitectònica ideal del període del renaixement macedoni, i com a originada per les pròpies empreses constructives de Basili I a Constantinoble el S.IX. Avui en dia però tenim coneixement d'algunes esglésies monàstiques d'aquest tipus a Bithynia, a les costes asiàtiques del Mar de Màrmara, que probablement daten del S.VIII. El nucli d'aquestes és una naos quadrada demarcada per quatre columnes exemptes que suporten quatre arcs, petxines, i una cúpula sobre l'espai central; quatre voltes de canó d'igual longitud disposades en forma de creu s'estenen des d'aquest espai central. (ĆURČIĆ 2010: 271). Un altre precedent que s'ha de considerar, com hem anat veient fins ara pel que fa a l'experimentació amb les formes centralitzades, és l'arquitectura directament relacionada amb la cort imperial. Una font important d'aquella època per a conèixer aquesta arquitectura, sobre tot en el context de Constantinoble, són les obres escrites. Existeix una categoria particular coneguda com a *ekphraseis*⁸ que fou generalment aplicada en context amb altres gèneres literaris per tal de descriure un edifici o una obra d'art. Un dels més importants exemples d'aquest tipus de font escrita és *Theophanes Continuatus*, una compilació de diversos textos feta al S.X que ens parlen de la vida dels emperadors del segle novè i dels seus projectes arquitectònics:

“De les vàries esglésies i capelles construïdes en les immediacions del Gran Palau per Basili I i Lleó VI [el successor de l'anterior] només una és descrita adequadament per clarificar la seva disposició interna – la capella dedicada a Santa Anna, construïda per Lleó VI. Segons el text, sembla que la coberta estava sostinguda per quatre columnes. Significativament, en la mateixa part del text de *Theophanes Continuatus*, quatre altres estàncies seculares – totes atribuïdes a l'emperador Teòfil (829-49) – són també descrites d'una manera similar” (ĆURČIĆ 2010: 272).

Aquest fet suggereix que l'esquema centralitzat amb els quatre punts de suport no tenia una connotació distintivament religiosa. La hipòtesis que podem suggerir doncs és que les noves esglésies de creu inscrita, pel que fa a l'escala i a la disposició general, són comparables amb les sales d'audiència i les

⁸ Aquestes poden ser útils, però al analitzar-les hem de tenir en ment la seva funció principalment literària. Les descripcions són dominades per llistats de materials i mobles luxosos, mentre que el plànol i els materials constructius no s'acostumen a esmentar, donant normalment èmfasi als detalls i no a les formes generals (OUSTERHOUT 1999: 36,37).

estàncies imperials, i totes aquestes eren conjuntament construïdes englobades en el context residencial del Gran Palau⁹. Un dels exemples més significatius d'aquesta hibridació el trobem amb l'església de la Theotokos, dedicada abans de l'any 864, la qual és considerada com la l'església per excel·lència del palau imperial. Les vagues descripcions en diverses fonts escrites no ens ajuden en termes arquitectònics, però sabem que aquesta església contenia algunes de les més venerades relíquies i estava íntimament relacionada amb la sala del tron dels emperadors, sent a la vegada una capella privada de palau i la capella de l'estat (ĆURČIĆ 2010: 272). Una relació similar es dona entre les esglésies i les àrees residencials que s'erigien conjuntament en els complexos monàstics, els membres dels quals sovint pertanyien a les elits bizantines.

A causa de que no es conserven ni tan sols els fonaments del Gran Palau ni de les seves construccions adjacents, no podem fer-nos una imatge clara de com haurien sigut formalment les esglésies patrocinades a la capital per Basili I. Un dels casos més interessants és el debat al voltant de les propostes de la planificació de la Nea Ekklesia (fig. 30), construïda aproximadament l'any 880. Tant Mango com Ćurčić es basen en les descripcions que conservem d'aquesta als textos de *Theophanes Continuatus*. A partir d'aquests sabem que l'església era de planta centralitzada, coberta amb cinc cúpules, per la qual cosa Mango la engloba dintre de la nova tipologia de creu inscrita (MANGO 1075: 196). Ćurčić, per altre banda, argumenta el fet que l'edifici és conegut per haver tingut cinc espais de consagració, i per tant interpreta que hauria estat pertanyent a la tipologia d'esglésies cruciformes cobertes amb cúpula que ja trobàvem als Balcans en temps de Justinià, però amb l'afegitó de les cúpules sobre cada espai entre els braços de la creu, ja que aquesta disposició permetia una major expressió cap a l'exterior dels espais sacres interiors i una varietat de funcions entre els seus diversos espais. D'aquesta manera cada cúpula cobria un dels espais consagrats (ĆURČIĆ 2010: 273).

Per exemplificar les diferències entre aquests dos models, és convenient prendre com a exemples algunes esglésies de les que disposem d'evidència material i contrastar-les. La primera d'elles és coneguda sota el nom que li ha quedat amb la seva posterior conversió en mesquita: Atik Mustafa Pasa Camii (fig. 31). No coneixem la data exacta en la que es devia erigir, però és probablement anterior al S.X. Consistint d'una unitat principal cruciforme, una cúpula ocupant el centre i quatre voltes de canó convergents amb els braços de la creu, l'església també tenia quatre cambres separades entre els braços de la creu, demarcades per els gruixuts pilars compactes característics d'aquest sistema constructiu. Esquemes com aquest, de diferents escales i propòsits, els hem trobat ja en exemples d'èpoques anteriors, i s'ha mostrat com cada una de les cambres normalment complia

⁹ Ubicat entre Hagia Sophia i l'hipòdrom, des de temps de Constantí servia com a principal residència de l'emperador i fou el centre de l'administració imperial fins el segle XI.

funcions independents que responien a les múltiples necessitats a les que l'edifici havia de donar resposta, a l'hora que la cúpula emfatitzava l'espai central de la litúrgia.

Al costat d'aquest sistema constructiu més tradicional, trobem la nova variant de la creu inscrita exemplificada en edificis com l'anomenada Església nord del Monestir de Libos (fig. 32) o el Myrelaion (fig. 33). Les dues foren construïdes a principis del S.X, i formen part d'edificis del més alt estrat social (MANGO 1975: 198). Si observem la planta de l'església nord del Monestir de Libos, coneguda també com a Fenari Isa Camii, aquesta consta d'una nau perfectament quadrada, que originalment tenia quatre columnes exemptes al mig, suportant les quatre voltes de canó de la creu sobre arcs i una cúpula encaixada en la seva intersecció (ĆURČIĆ 2010: 275).

A l'oest de la nau s'ubicava el nàrtex i l'est, separada per el templon,¹⁰ es trobava la bema, de la mateixa amplada que la nau i tancada per l'absis central, juntament amb les pastophoria que la flanquegen, cadascuna tractada com un petit espai tetralobulat. Aquest nivell principal era doncs un gran espai unitari, sense la demarcada separació d'espais pels braços de la creu com és el cas de Atik Mustafa Pasa Camii. L'església constava però d'un segon nivell on trobem quatre capelles subsidiàries seguint la mateixa composició tetralobulada ara sí conformant espais tancats ocupant les cantonades entre els braços de la creu. Aquestes anaven cobertes amb cúpules sostingudes sobre prominents tambors conformats per grans arcs on s'ubicaven finestres, sembla ser que de la mateixa manera que a la Nea Ekklesia.

“Un altre tret comú de les dues esglésies és la multiplicitat de capelles; sabem que la Nea Ekklesia estava dedicada a Crist, la Verge, als arcàngels Miquel i Gabriel, Elias i Sant Nicolau, la qual cosa significa que va tenir almenys quatre capelles, si els dos arcàngels tenien una sola per als dos. Per tot això, hem de considerar l'església de Libos, entre les que s'han conservat, com la més semblant a la Nea” (MANGO 1975: 203).

Degut a aquestes similituds, tant en el disseny com pel que fa als espais de congregació, m'inclino a pensar, igual que Mango, que la Nea hauria estat també una església de creu inscrita amb les capelles subsidiàries al segon nivell i cobertes amb cúpules, ja que aquesta tipologia serà molt propensa a adoptar aquest esquema. Aquestes capelles aïllades devien servir per a l'adoració privada i haurien estat reservades per a individus privilegiats. De mides reduïdes i més simple en la seva disposició és

¹⁰ Barrera normalment de fusta amb tres portes que separava l'espai de la bema amb l'espai dels contempladors, denotant un creixent tancament en la societat i en la litúrgia. Posteriorment el templon va esdevenir l'iconòstasi modern, emplaçament accessible per a la ubicació de les icones.

l'església del Myrelaion, també coneguda pel nom turc Bodrum Camii, que es conserva malgrat els múltiples danys i restauracions que ha patit. Fou construïda per Romanos I Lakapenos abans del seu ascens al tron l'any 920 com a capella funerària inserida en el seu palau urbà, i posteriorment, tant l'església com el palau, van ser convertides en monestir, complint aquesta la funció de convent (MILLINGEN 1912: 196,197). Degut a aquesta relació amb el palau, que es trobava elevat sobre una gran plataforma, l'església també requeria d'una subestructura que la elevés a un nivell adequat. Es tractava d'una delimitació amb un mur gruixut de i alt de pedra del perfil de l'església amb el seu nàrtex, contenint pilars adossats per la seva part exterior actuant com a contraforts i inserint les quatre columnes centrals, que trobaran la seva continuació en l'església pròpiament, construïda de maó, i la sostenen mitjançant una volta d'aresta, mentre que els altres espais estan coberts amb voltes de canó.

Observant la seva planta principal veiem, precedida pel nàrtex, la nau quadrada amb les quatre columnes centrals, tancada per la seva part oriental amb la fórmula tripartita de la bema amb l'absis principal i les pastophoria. Els braços de la creu, els espais als angles i la bema, estan coberts per voltes d'aresta, mentre que les pastophoria estan tractades d'una forma similar com a l'església nord del Monestir de Libos, amb una disposició trilobulada i cobertes amb una semiesfera que emfatitza l'espai però no es projecta exteriorment. Les quatre columnes superiors suporten dos arcs amb un sistema de petxines del qual neix un llarg tambor octogonal rematat per la cúpula, format per arcs on s'ubiquen les finestres. La impressió exterior de l'església està dominada per grans columnes adossades que podrien servir com a contraforts, amb alts arcs cecs entre elles. Aquesta plasticitat és un fet que resulta distingiu de l'arquitectura d'aquesta època, evidenciant els dos exemples anteriors com les divisions interiors també son expressades exteriorment. Els arcs cecs reflecteixen l'altura de les voltes a l'interior, permetent aquest clar sistema racional discernir la disposició interior a partir de l'articulació exterior (ĆURČIĆ 2010: 276).

La prosperitat que viu Constantinoble a nivell econòmic i constructiu però, no és comparable amb cap altre gran centre urbà en mans dels bizantins als Balcans. Fins ara Tessalònica s'havia manifestat com la segona ciutat més important a la península, amb una important producció arquitectònica que bevia directament dels grans monuments de l'antiguitat tardana i de la influència de la capital. Malgrat al segle setè havia destacat per la seva excepcional iniciativa d'erigir l'església d'Hagia Sophia, durant el període del renaixement macedoni però no es pot comparar la seva activitat arquitectònica amb la de Constantinoble. Després d'un llarg període de recuperació, la ciutat va patir un dels majors desastres de la seva història: el saqueig dels Àrabs l'any 904, que va marcar una nova etapa de declivi. No tenim constància de cap edifici construït enterament als segles XI i X a Tessalònica, encara que es van dur a terme diversos projectes de restauració com a resposta als danys causats pels terratrèmols,

així com la decoració de la cúpula d'Hagia Sophia amb un mosaic de l'ascensió de Crist, que constitueix una de les primeres mostres de mosaic amb composició figurativa i a gran escala un cop finalitzada la querella iconoclasta (ĆURČIĆ 2010: 278).

Curiosament però, al llarg d'aquests últims segles del primer mil·lenni, sí que és significativament important la gran quantitat de projectes arquitectònics que es duen a terme al llarg de tota l'àrea geogràfica dels Balcans. Pel que fa al territori que seguia en mans dels bizantins, encara que l'epicentre del renaixement macedoni fos Constantinoble, i que la gran majoria dels antics grans nuclis urbans van ser devastats o amb sort molt debilitats, trobem quantioses esglésies monàstiques disperses per la península. Un dels exemples més coneguts és l'església de la Theotokos (fig. 34), la qual forma part del monestir d'Hosios Loukas ubicat a prop de Phokis, Grècia. Erigida al S.X, és una de les que ens ha arribat millor conservades encara que patint remodelacions al llarg dels anys i és molts cops usada per a exemplificar la tipologia, si es vol anomenar així, de la creu inscrita, la qual va tenir una ample difusió i un ús variat per a diferents propòsits (OUSTERHOUT 1999: 39).

“En ninguna altre part està l'arquitectura bizantina mitja [referint-se a la l'arquitectura del període macedoni] més vinculada a Constantinoble que en el nord de Grècia i en els països balcànics [...]” (KRAUTHEIMER 2005: 431).

Esquemes com el de la Nea Ekklesia, amb la seva coberta de cinc cúpules, o el del Myrelaion, s'expandiran efectivament al llarg del món bizantí i especialment entre els nous habitants de la península balcànica com els búlgars o els eslaus, que ja al S.IX, degut a la seva voluntat de participar i integrar-se en la societat i la política de les grans potències europees, així com per la creixent influència de les missions monàstiques, abraçaran l'òrbita cristiana constantinopolitana, la qual definirà els posteriors segles de la fe ortodoxa, distanciant-se cada cop més del poder papal a Roma. La plena influència de l'arquitectura bizantina al llarg de la dinastia macedònia es percep doncs directament en les vàries dotzenes d'esglésies parroquials i monestirs construïts per els tsars búlgars Simeó i Pere, que regnaren al llarg de la primera meitat del S.X, entorn a les seves dos residències a Preslav i Ohrid, sent la gran majoria d'aquestes esglésies de creu inscrita, molt semblants a les construïdes per la dinastia macedònia a la capital (KRAUTHEIMER 2005: 432).

Malgrat és probable que la majoria d'esglésies als Balcans a partir del S.IX juxtaposin els esquemes longitudinal i centralitzat fent ús de la cúpula, cal tenir en compte que es van seguir adoptant moltes de les solucions que havien estat en vigor els segles anteriors per assegurar el seu suport, així com altres innovacions com són la construcció d'esglésies cruciformes amb ambulatoris als laterals,

esglésies de creu lliure, o fins i tot esglésies circulars. Per altre banda, no hi ha signes de que la basílica convencional fos substituïda per el tipus de planificació centralitzada de creu inscrita, i aquestes continuaven sent erigides, a vegades també amb l'afegitó de la cúpula. En tot cas, la tasca de continuar un estudi que aprofundeixi en els desenvolupaments que va experimentar l'arquitectura bizantina en aquests segles i en la posteritat als Balcans requereix una aproximació més global i complexa de la península i el seu nou amalgama polític, que efectivament torna a definir la península com una de les més riques zones d'intercanvi cultural i desenvolupaments arquitectònics del moment, amb una extensa varietat de formes i propòsits.

CONCLUSIONS

Havent efectuat aquest recorregut al llarg de la tardo-antiguitat i els segles que condicionen la realitat política i cultural de Bizanci durant el primer mil·lenni, culminant amb el que ha sigut vist com la creació d'una fórmula arquitectònica genuïna que s'expandirà al llarg de tot el territori europeu i asiàtic sota influència ortodoxa, la península balcànica s'ha manifestat com una regió fonamental per al desenvolupament d'un seguit de tendències i solucions que marcaran el camí d'una arquitectura en constant evolució. Ja des del segle tercer, amb la creixent crisi interna que s'estava produint a l'imperi romà, es busca moure estratègicament la capitalitat de l'imperi a terres més interiors. Més important encara és la consolidació d'una dinastia il·líria governant, la qual aconsegueix establir una veritable estabilitat i prosperitat d'assentaments urbans als Balcans, que es van beneficiar per ser la terra de naixement d'aquests emperadors i trobar-se en aquell moment menys afectats per les cada vegada més intenses incursions bàrbares. Efectivament des del període tetràrquic es dona un procés continu cap a l'èmfasi dels Balcans com a centre de l'imperi que culmina amb la fundació de Constantinoble com a nova capital. L'arquitectura palatina que hi faran erigir Dioclecià o Galeri segueix la tradició constructiva romana, però a la vegada introdueix algunes de les novetats que posteriorment s'assimilaran en el món bizantí, com són l'ús del totxo per a erigir voltes i cúpules, que es tornaran un element usat en una gran multiplicitat de formes i espais gràcies a les noves possibilitats que va permetre aquest mètode.

Queda demostrat a partir de l'activitat constructiva d'aquest període que malgrat la privilegiada posició política de la que gaudia la península, l'obra de cristianització va tardar en consolidar-se entre la població de l'interior. Tal com va passar arreu, la tipologia de la basílica és normalment adaptada i aplicada per a la construcció de les esglésies, però observem una multiplicitat de formes en aquesta conformació, ja que cada edifici és un exemplar únic que compleix funcions específiques, com era el cas dels martyria. Malgrat s'ha volgut trobar una influència directament deutora en aquests pel que fa a la proliferació de la cúpula com a sistema de coberta, i la seva adequació amb un significat espiritual, és fonamental entendre la seva major cabuda relacionada més aviat amb l'arquitectura palatina en el cas dels Balcans. La conclusió fonamental sembla ser que no podem intentar prescindir d'una per explicar l'altre, sent les dues interdependents d'una mateixa realitat i usant evidentment els mateixos materials i elements constructius segons les necessitats de l'espai, els quals definien les possibilitats d'aquesta arquitectura.

Encara que podem trobar alguns exemples aviatats de l'ús de la cúpula en edificacions cristianes a la península com és el cas de l'Apostoleion o Hosios David, el seu ús i la seva integració en l'arquitectura eclesiàstica es veuran realment motivats durant el regnat de Justinià. És clara la intenció simbòlica amb la que s'utilitza aquest element, i pot ser interpretada com una manifestació visual de la vinculació del poder imperial amb les jerarquies divines i l'església cristiana. Tradicionalment els romans van concebre la cúpula com a idòniament aixecada sobre vuit punts de suport conformant una estructura octogonal. Aquest esquema perdurà i el podem trobar a l'arquitectura palatina o en algunes esglésies com Sant Sergi i Bacus, no obstant, el que caracteritza l'aplicació que li van donar els bizantins fou la constant cerca i experimentació d'un sistema que permetés el suport de la cúpula sobre quatre punts de suport, és a dir, sobre una base quadrada, la qual cosa fou possible gràcies a l'alleugeriment de pes que permetia el totxo. Un dels exemples més primerencs i més coneguts fou Hagia Sophia, la qual és el resultat de la culminació d'un període de bonança a l'imperi i als Balcans, però hem de tenir en compte els seus antecedents ja amb els governadors anteriors a Justinià com són Anastasi o Justí I.

Encara que Hagia Sophia va establir els estàndards per a desenvolupaments futurs, era massa gran i complicada per a ser copiada en la seva totalitat. No obstant, l'afegitó d'una cúpula en el punt central de la nau va marcar una important transformació pel que fa al disseny de les esglésies, alterant l'aspecte tant de l'interior com de l'exterior. Ha estat observable al llarg del treball com no abunden als Balcans esglésies amb transsepte, almenys en aquests primers segles del món bizantí. L'aplicació d'un esquema transversal va esdevenir però imprescindible a mesura que es buscaven les solucions més òptimes per al suport de la cúpula sobre una base quadrada. El sistema que va sorgir de manera espontània, amb voles de canó partint de cadascun dels seus costats conformant una creu amb els seus braços, no devia ser pensat doncs atribuint una connotació simbòlica, sinó com la solució més viable per contrarestar les forces que exerceix equitativament la cúpula en totes direccions. El cas més paradigmàtic d'aquesta confirmació el trobem en la reconstrucció d'Hagia Eirene, no obstant, a banda dels requeriments estructurals específics que necessitaven els edificis, hem de prestar molta importància a la funcionalitat de la forma, pensada per acomodar la litúrgia i de manera igualment important per satisfer les funcions especials que van portar a una enorme varietat en el problema de planejar l'aparença física de les esglésies la qual no pot ser explicada a partir del concepte de les tipologies.

El període de gran esplendor constructiu que es vivia a la península i a la resta de l'imperi es veu aturat a finals del segle sisè a causa de les múltiples invasions i a la situació de crisi general, donant pas a dos segles amb un escàs testimoni de noves edificacions i un accentuat conservadurisme

arquitectònic. La desaparició tant dels recursos constructius com de les habilitats i els coneixements tècnics marcarà un important trencament amb l'anterior caràcter monumental de les construccions de patronatge imperial, i no serà fins al segle novè que trobem la manifestació d'un revitalitzat estat bizantí substancialment transformat que s'adaptarà a les noves realitats. Això es manifesta a través de la definició d'un llenguatge arquitectònic de menor escala i amb una creixent tendència cap a la centralització. Les esglésies de creu inscrita són vistes com a la resposta a les noves necessitats socials i espirituals, però encara que molts cops s'hagin volgut veure com la tipologia d'església bizantina per excel·lència, són fruit d'un llarg i continu procés d'adaptació i experimentació arquitectònica, i conformen, cadascuna amb les seves particularitats i característiques, una més de les variants i solucions possibles pensades, entre altres coses, per poder acomodar una cúpula.

Al llarg del procés evolutiu que pateix així l'arquitectura als Balcans, trobem certes tendències que es manifesten més significativament en una època o període, i algunes solucions que demostraran ser més eficients que altres, però no podem entendre aquest procés com una consecució de tendències o estils. Els bizantins no tenien realment una consciència d'estil, més aviat, cada construcció que es planejava era producte de les seves pròpies circumstàncies. Cada església, malgrat haver estat classificada per la historiografia tradicional en una tipologia o altre, responia a les seves pròpies necessitats i a les possibilitats dels patrons i els constructors, i no existeix evidència de que la proliferació d'un model comportés la desaparició dels de més. Efectivament, la planta basilical tradicional, amb totes les seves possibles alteracions, fou al llarg d'aquests segles la més abundant a la península i la que s'emprava normalment per a les catedrals, però hem d'entendre la seva hibridació amb tot un conjunt de formes que sorgeixen sovint de manera espontània per a donar solució a les necessitats específiques que havia de complir un edifici.

ANNEX D'IMATGES

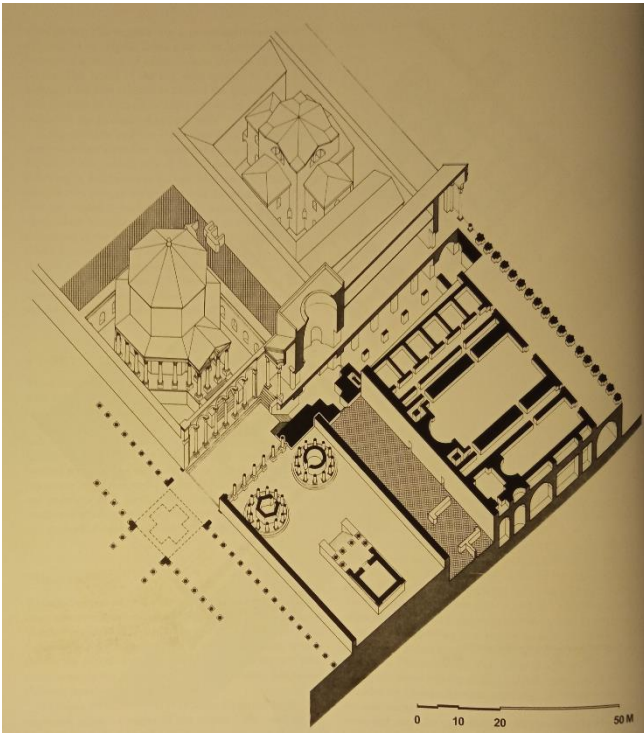


Fig. 1: Ciutat fortificada de Split contenint el mausoleu de Constantí, axonomètric.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 34.

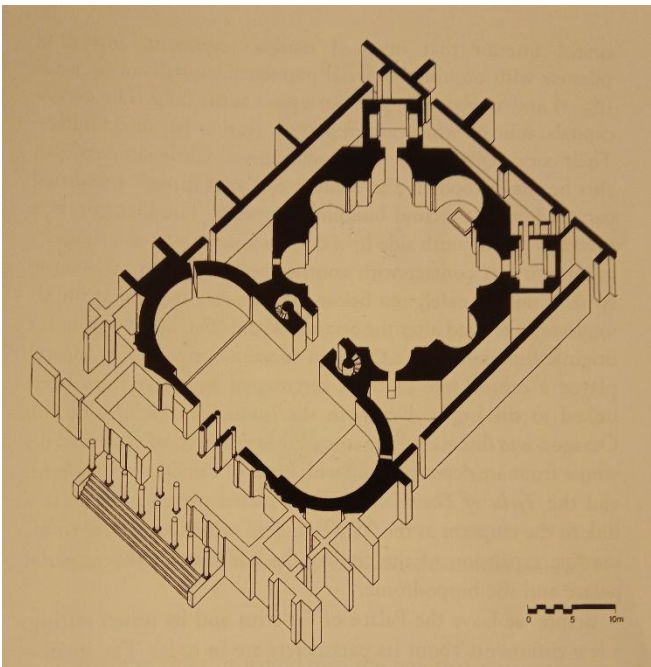


Fig. 2: Plau imperial de Tessalònica, axonomètric.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 21.



Fig. 3: Reconstrucció hipotètica de l'Apostoleion.

Extret de:
<https://www.byzantium1200.com/apostles.html>



Fig. 4: Reconstrucció gràfica del complex de martyria de Manastirne.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 60.

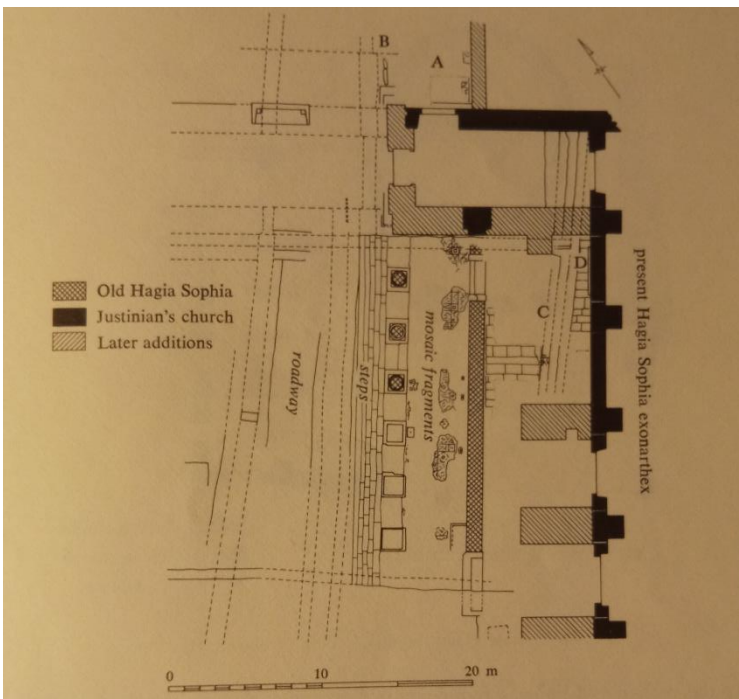


Fig. 5: Primera Hagia Sophia, planta resultat de les excavacions al propileu.

Extret de: MATHEWS, Thomas; *The Early Churches of Constantinople*. Pàgina 15.

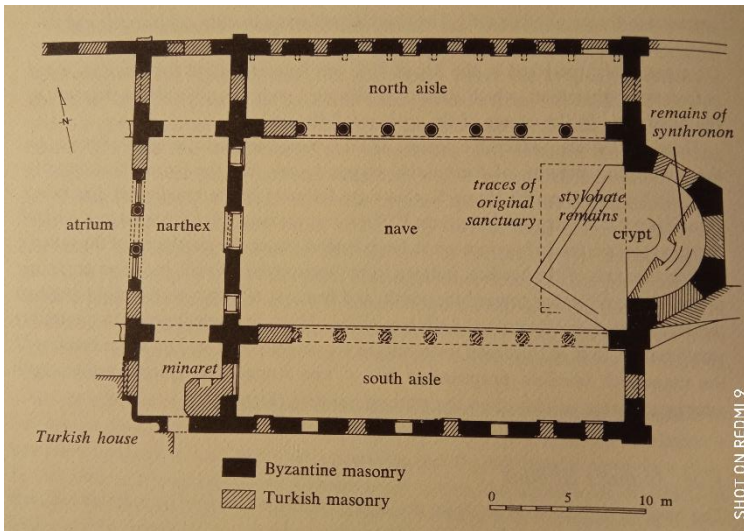


Fig. 6: Basílica Studios, planta.

Extret de: MATHEWS, Thomas; *The Early Churches of Constantinople*.
Pàgina 20.

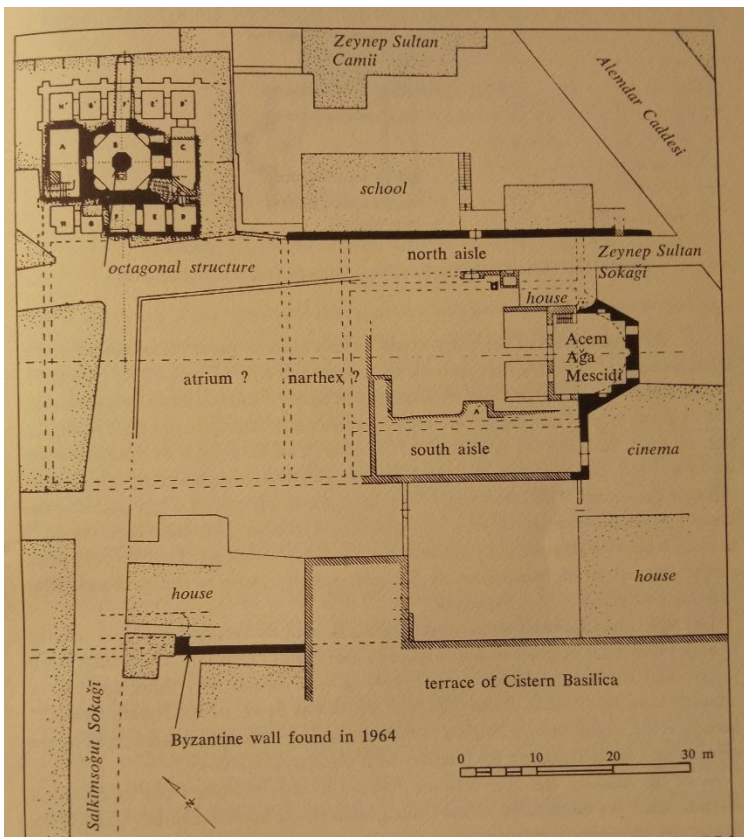


Fig. 7: Basílica Chalkoprateia, planta.

Extret de: MATHEWS, Thomas; *The Early Churches of Constantinople*.
Pàgina 29.

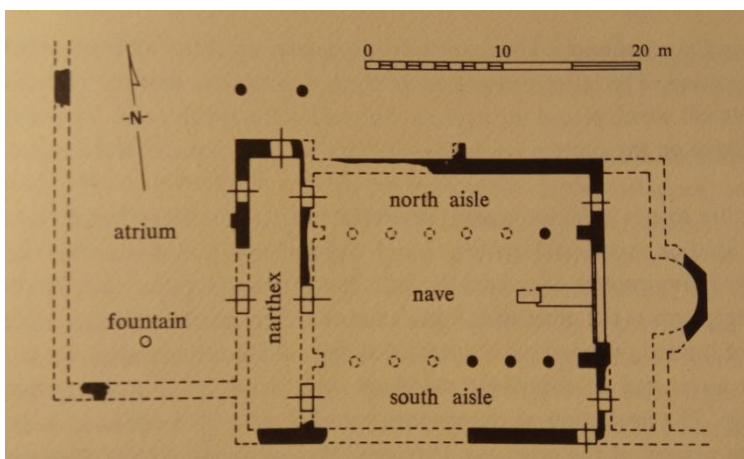


Fig. 8: Basílica Saray, planta hipotètica.

Extret de: MATHEWS, Thomas; *The Early Churches of Constantinople*.
Pàgina 37.

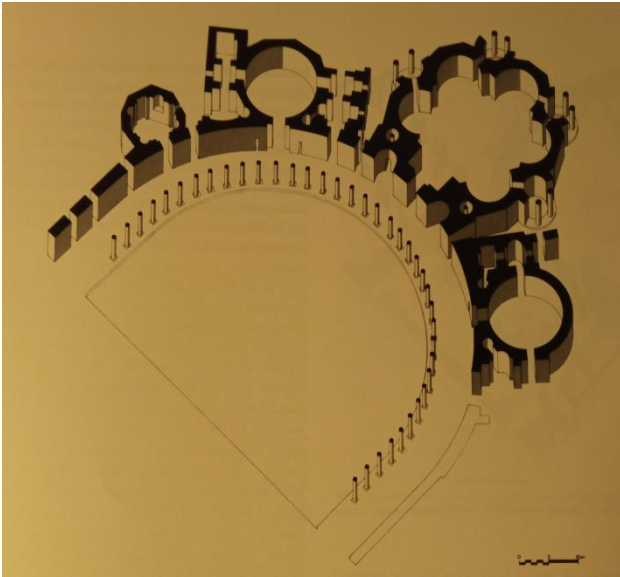


Fig. 9: Palau d'Antiochos, reconstrucció axonomètrica.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 87.



Fig. 10: Plau de Lausos, reconstrucció axonomètrica.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 88.

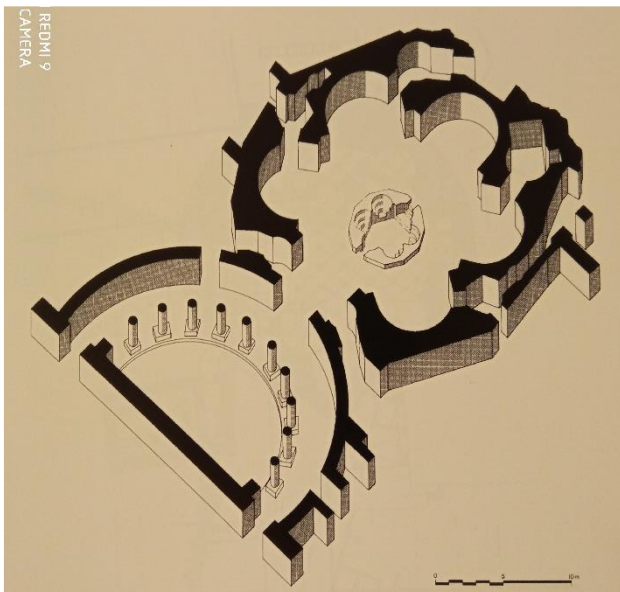


Fig. 11: Monestir Theotokos tön Hodegon, Hagiasma, reconstrucció axonomètrica.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 89.

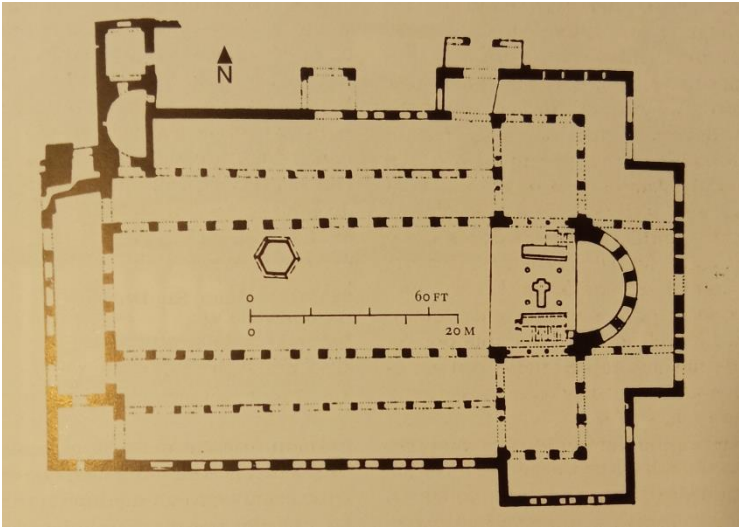


Fig. 12: Basílica de Sant Demetri, planta.

Extret de: KRAUTHEIMER, Richard;
Arquitectura Paleocristiana y Bizantina.
Pàgina 131.

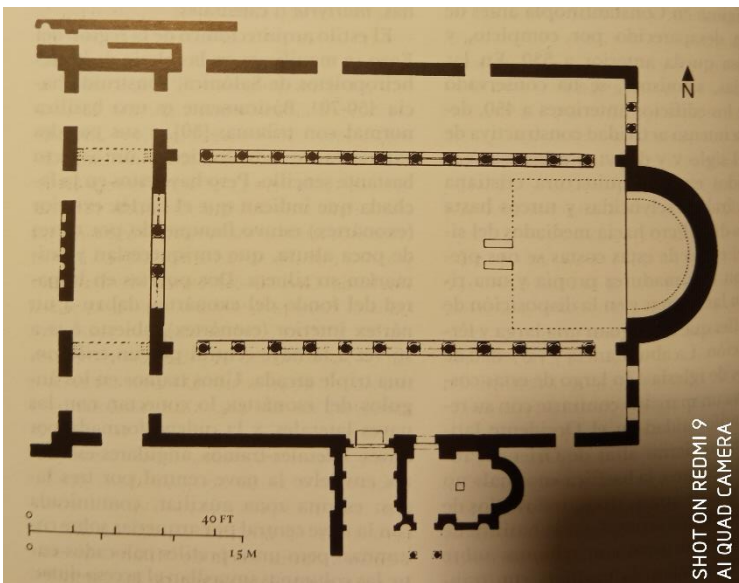


Fig. 13: Església d'Acheiropoietos, planta.

Extret de: KRAUTHEIMER, Richard;
Arquitectura Paleocristiana y Bizantina. Pàgina 118.

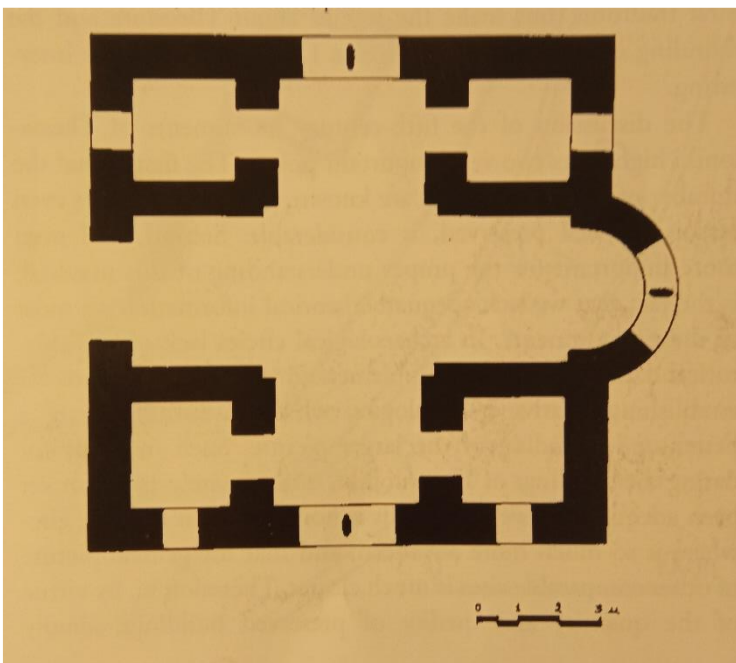


Fig. 14: Hosios David, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan;
Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent.
Pàgina 109.

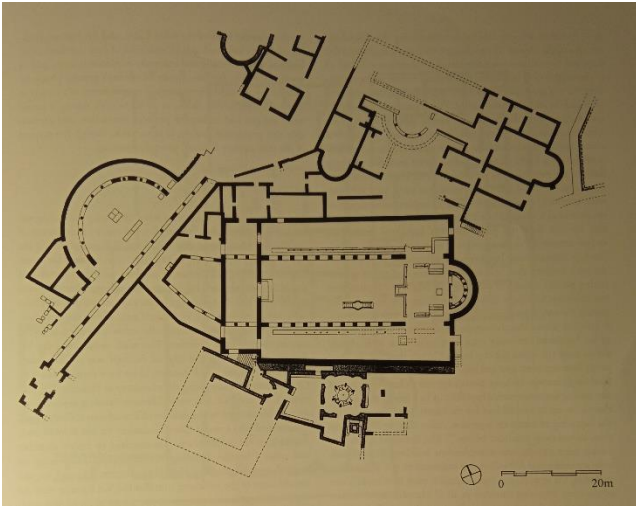


Fig. 15: Basílica episcopal de Stobi, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 113.

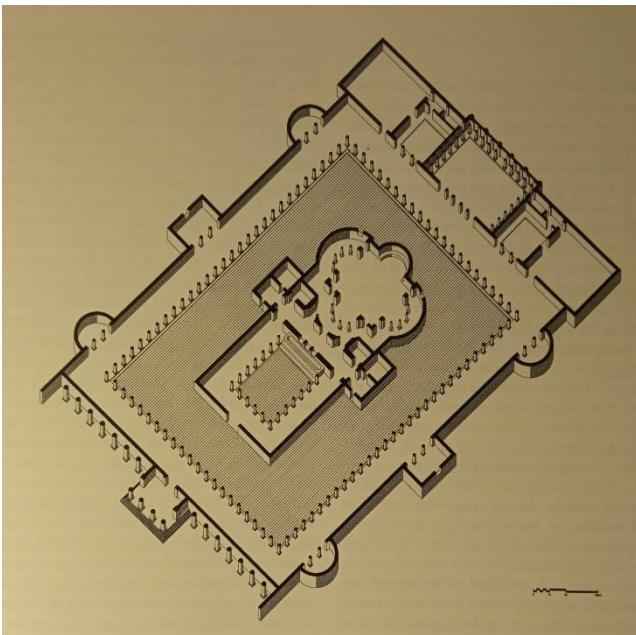


Fig. 16: Basílica Megale Panagia dins del complex de la Llibreria d'Adrià.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 125.

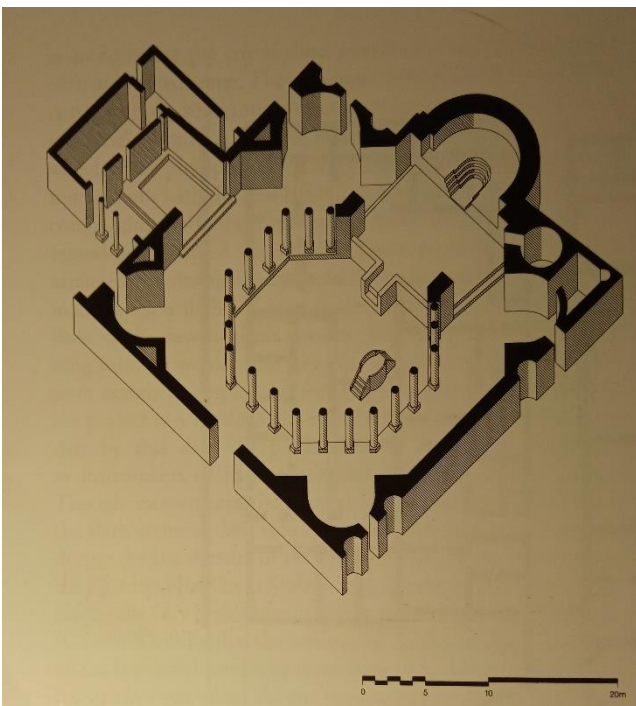


Fig. 17: Església Octogonal, axonomètric.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 116.

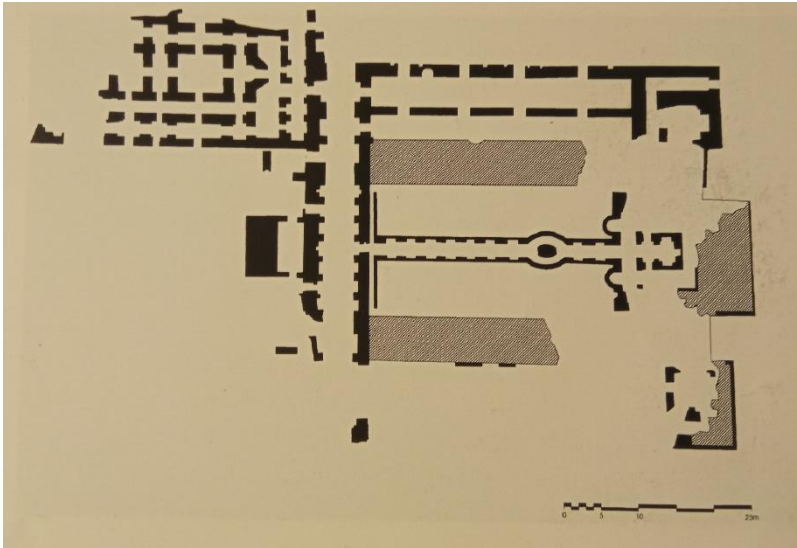


Fig. 18: Hagios Polieuktos, plànol dels fonaments arqueològics.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 189.

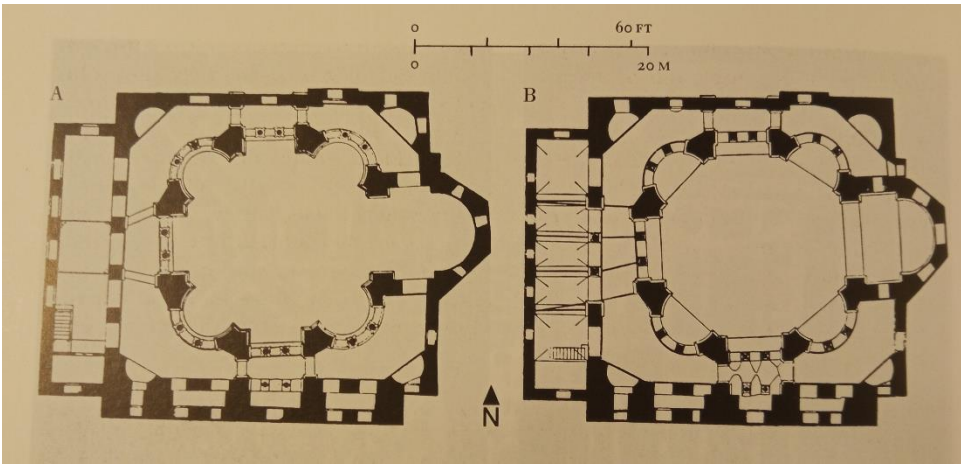


Fig. 19: Església dels Sants Sergi i Bacus, planta.

A: Planta baixa.
B: Tribuna.

Extret de: KRAUTHEIMER, Richard; *Arquitectura Paleocristiana y Bizantina*. Pàgina 262.

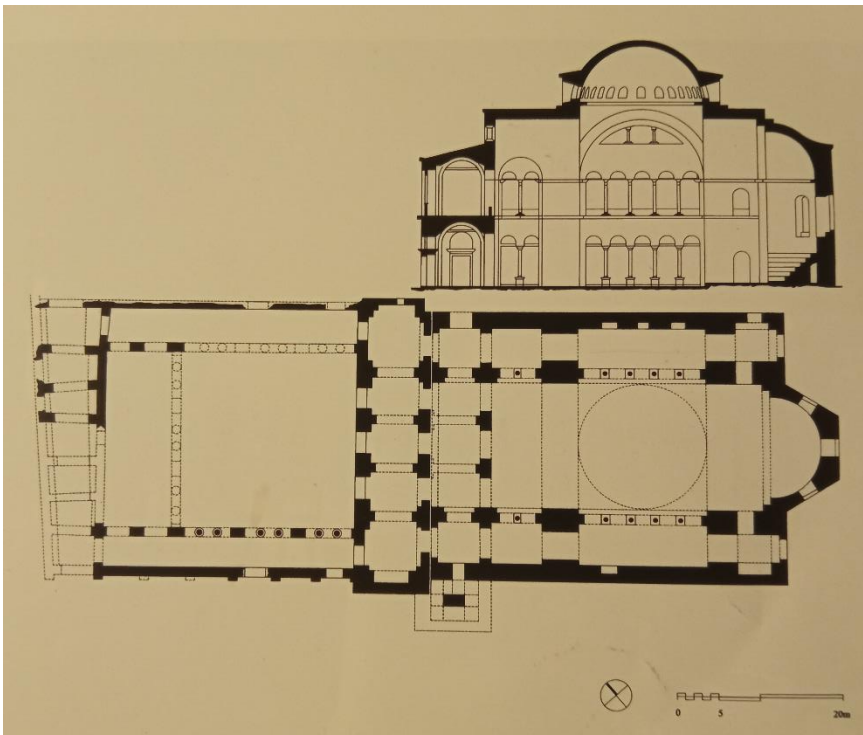


Fig. 20: Hagia Eirene, secció longitudinal i planta original hipotètica.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 191.

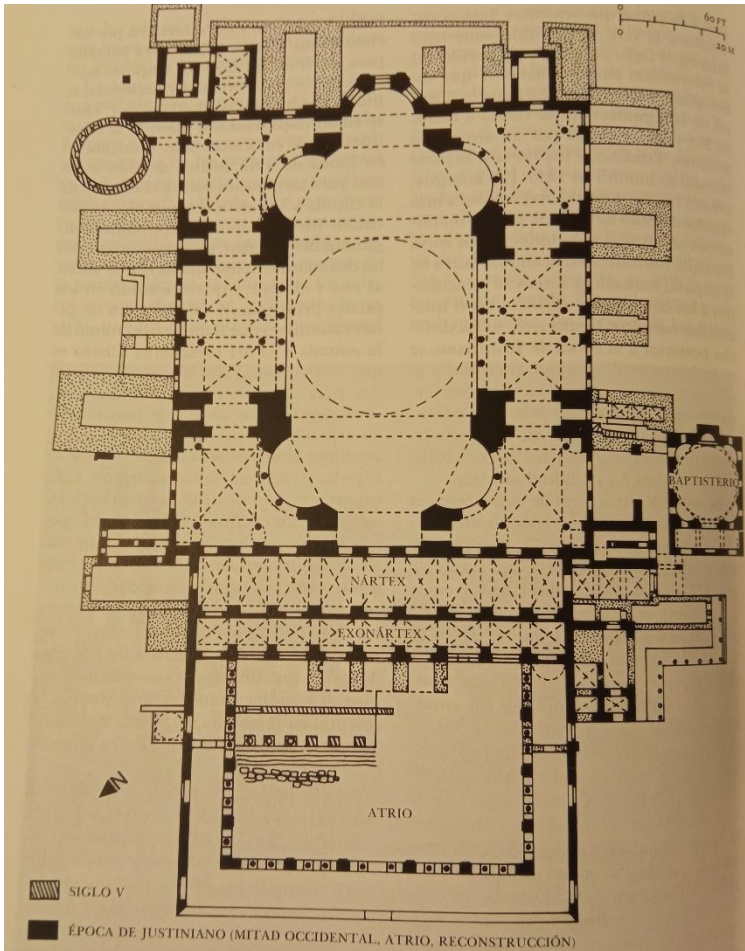


Fig. 21: Hagia Sophia, planta.

Extret de: KRAUTHEIMER, Richard;
Arquitectura Paleocristiana y Bizantina. Pàgina 244.

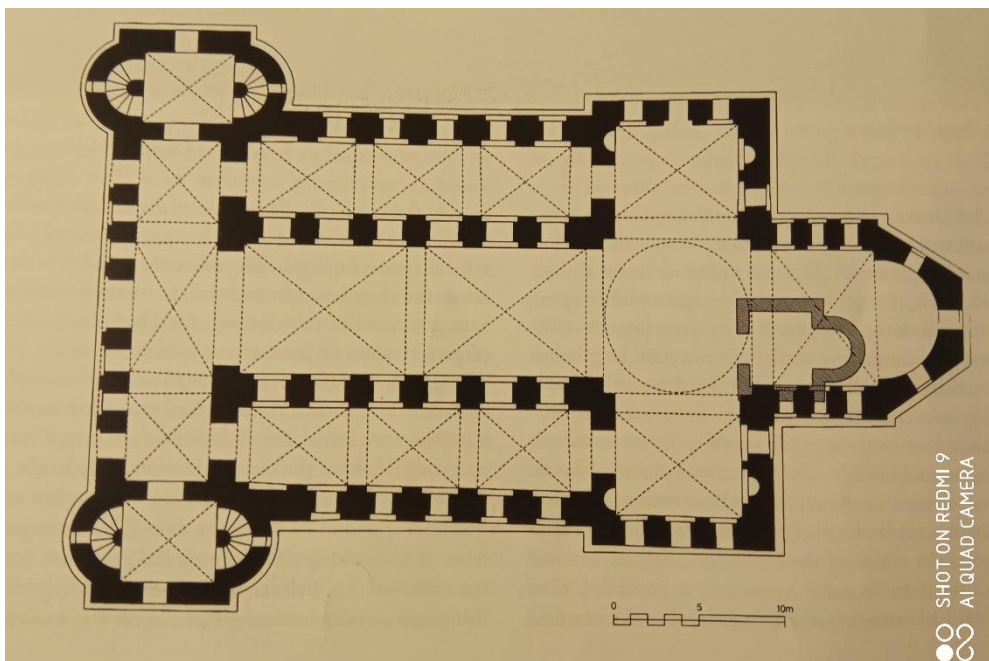


Fig 22: Santa Sophia de Serdica, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan;
Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent. Pàgina 206.

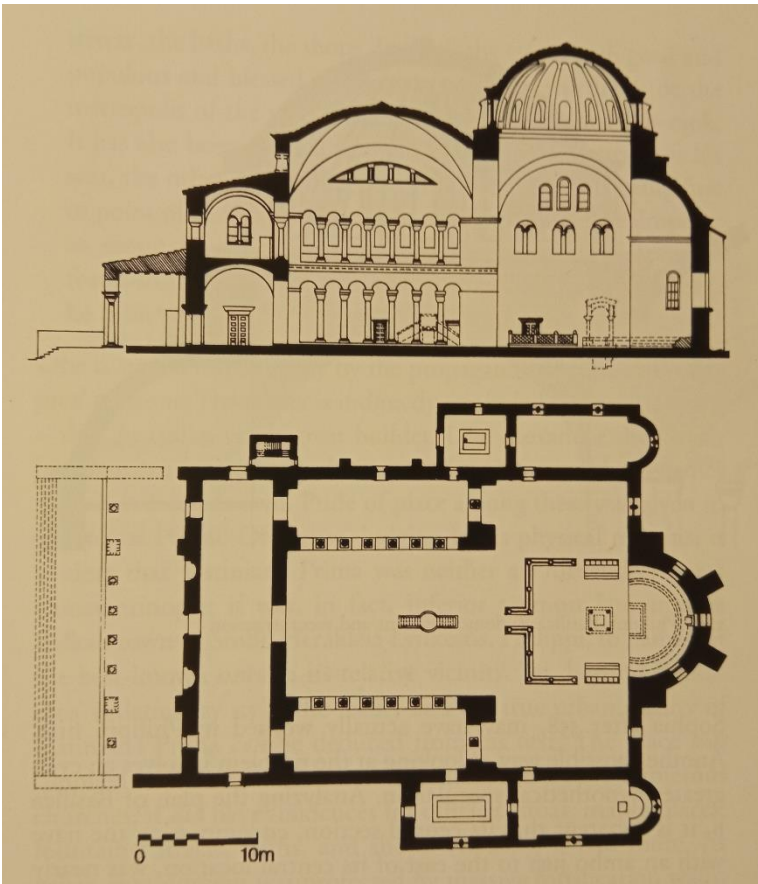


Fig. 23: Basílica B a Philippi, secció longitudinal i planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan;
*Architecture in the Balkans, From
 Diocletian to Süleyman the
 Magnificent.* Pàgina 207.

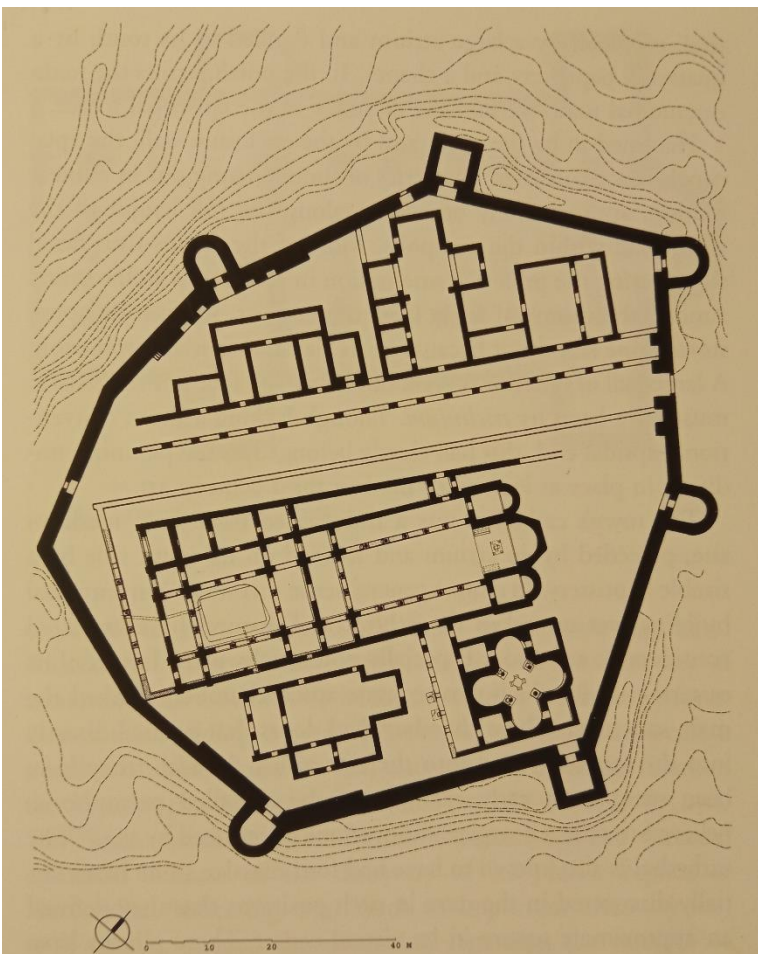


Fig: 24: Acròpolis i complex episcopal de Justiniana Prima, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan;
*Architecture in the Balkans, From
 Diocletian to Süleyman the
 Magnificent.* Pàgina 211.

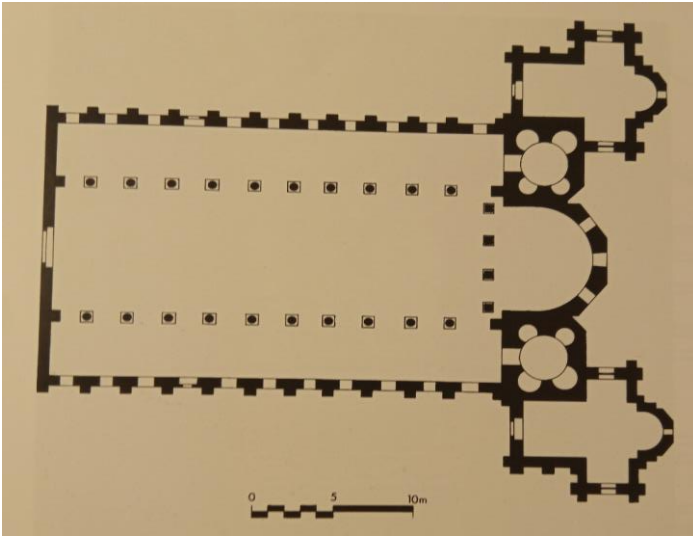


Fig. 25: Santa María Formosa, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 222.

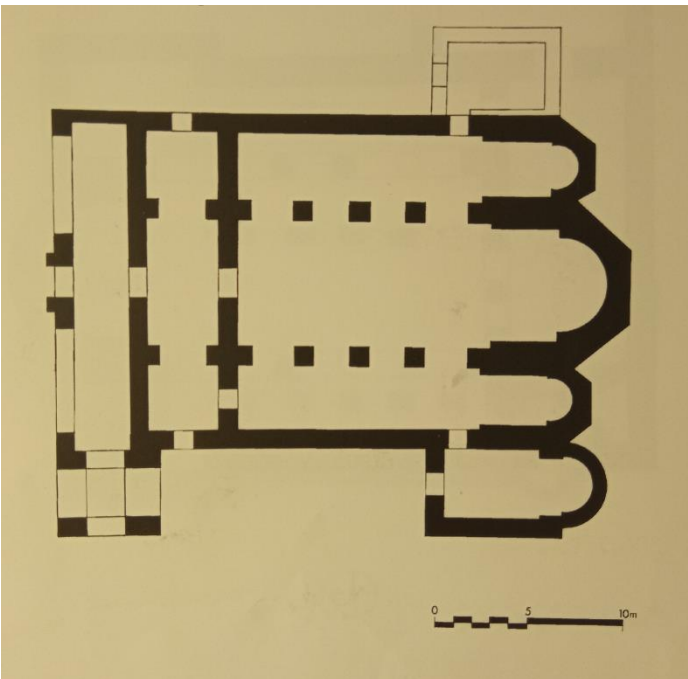


Fig. 26: Basílica de Ćurline, planta.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 227.

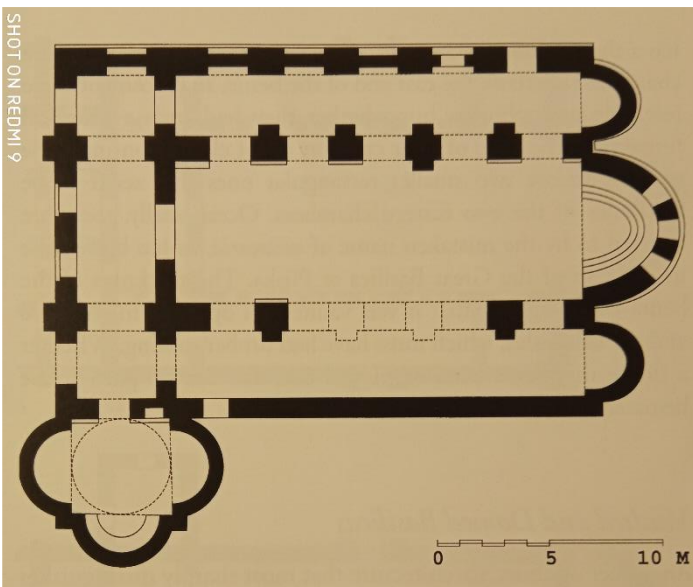


Fig. 27: Basílica de Goliamo Belovo, planta.

Extret de: : ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 232.

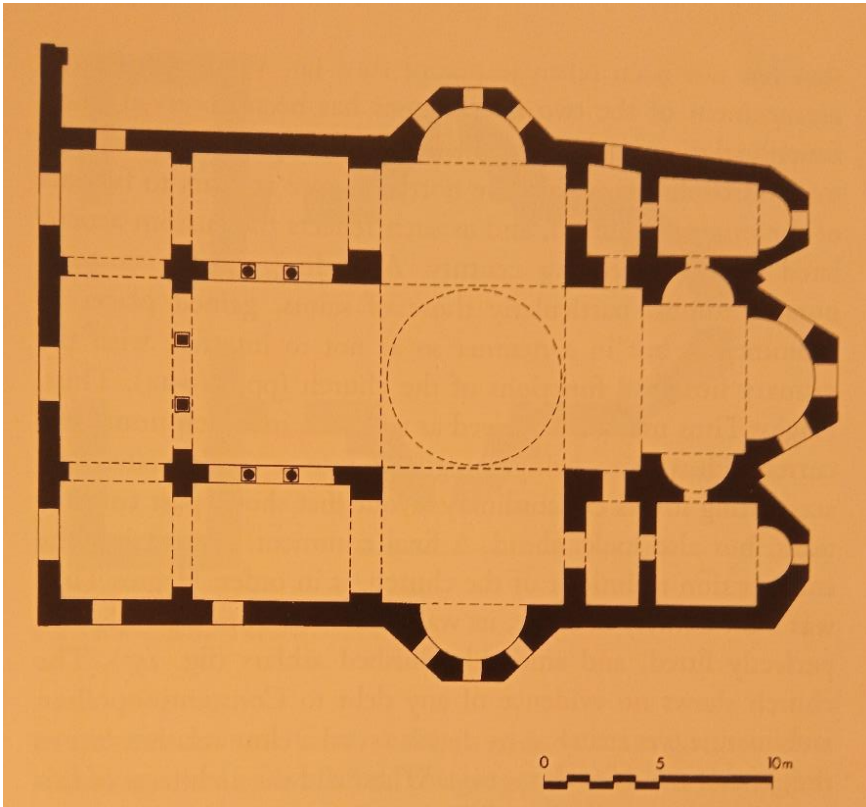


Fig. 28: Hagios Titos, planta.

Extret de: ĆURČIĆ,
Slobodan; *Architecture in the
Balkans, From Diocletian to
Süleyman the Magnificent.*
Pàgina 237.

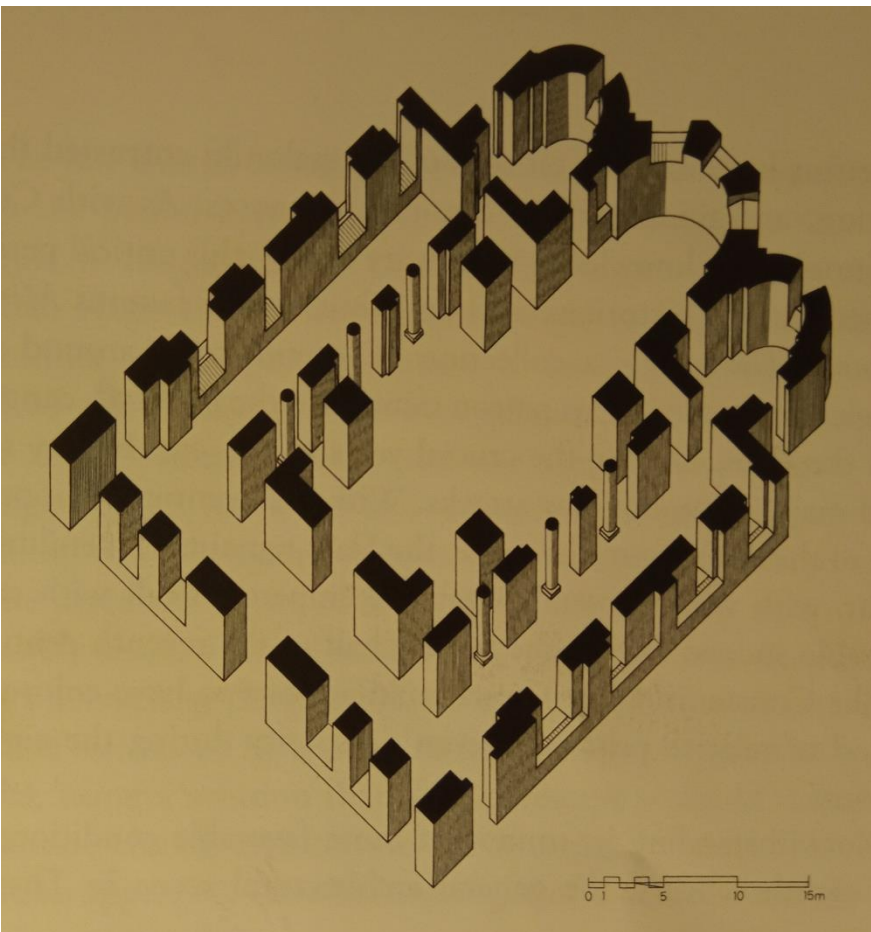


Fig. 29: Hagia Sophia de
Tessalònica, axonomètric.

Extret de: ĆURČIĆ,
Slobodan; *Architecture in the
Balkans, From Diocletian to
Süleyman the Magnificent.*
Pàgina 258.



Fig. 30: Nea Ekklesia. Vista general. Detall d'un gravat posterior al S.XV elaborat per O. Panvinio.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 274.

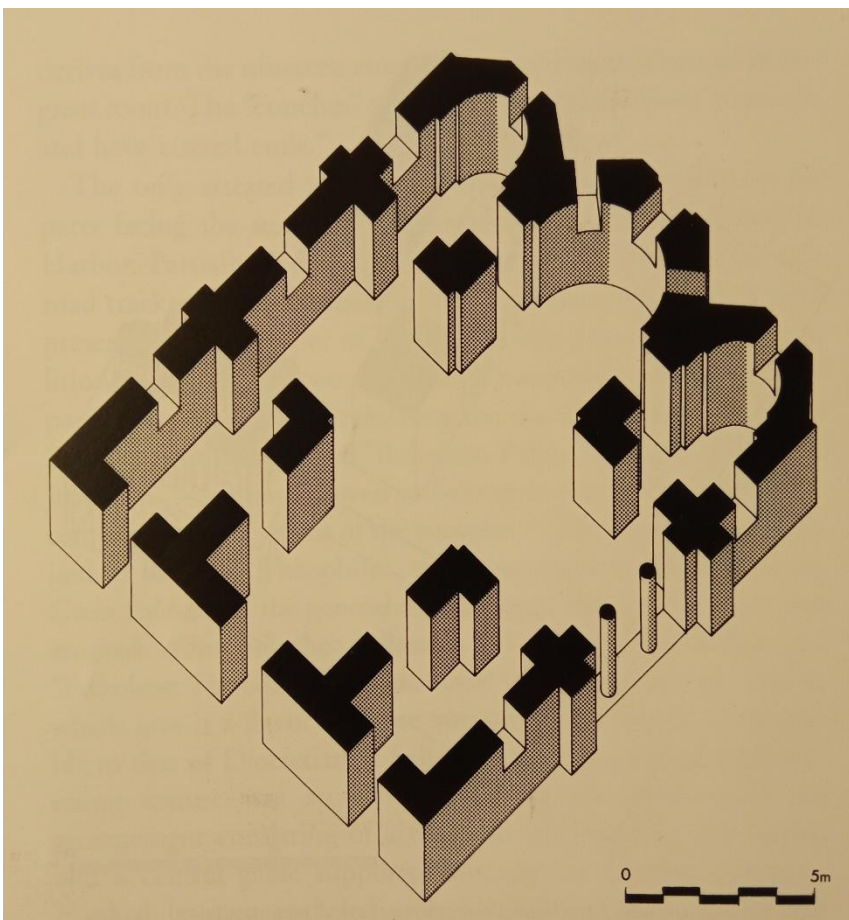


Fig. 31: Atik Mustafa Pasa Camii, axonomètric.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 272.

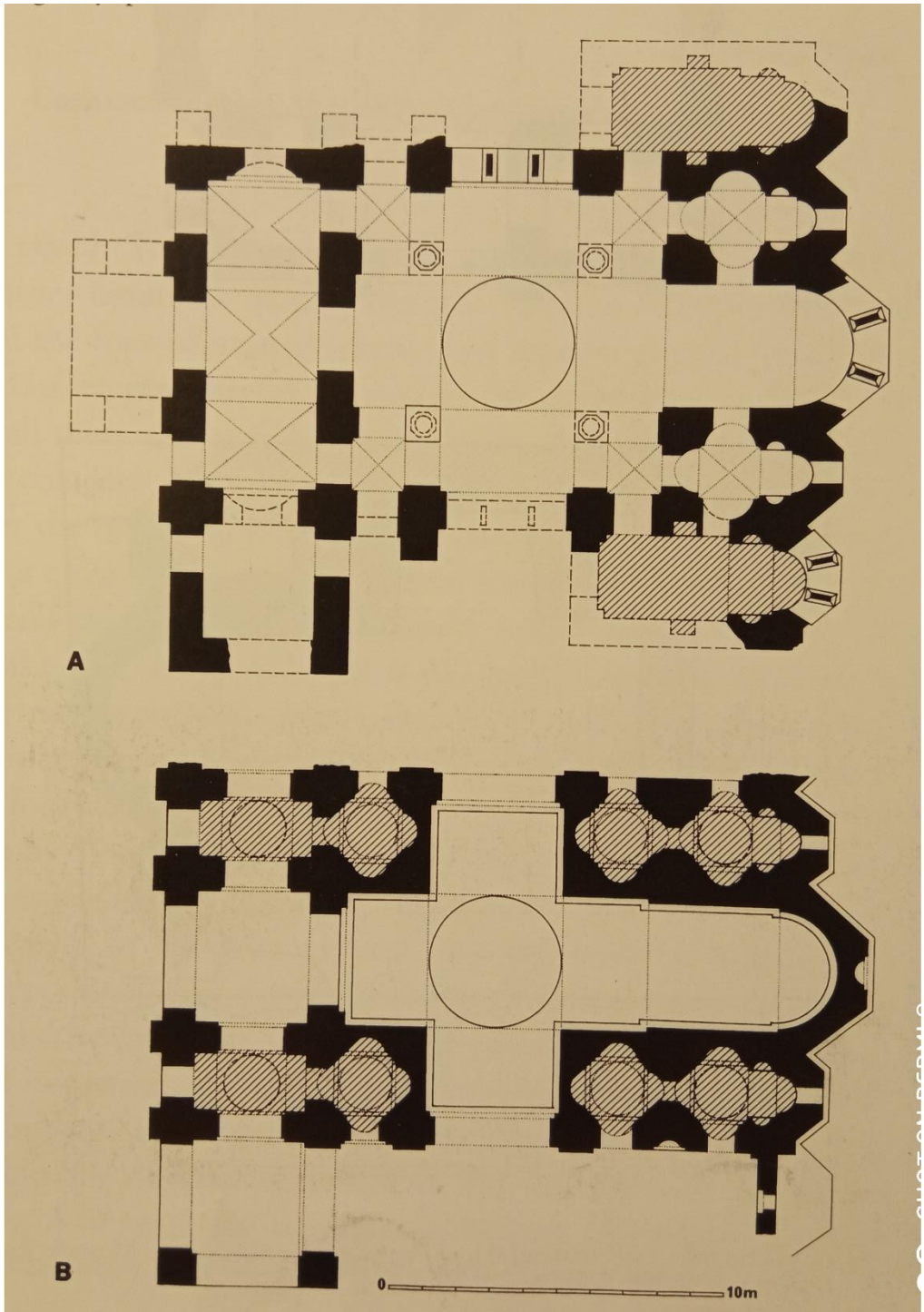


Fig. 32: Monestir de Libos, església nord, planta.
 A: Planta Baixa.
 B: Galeria.

Extret de:
 ČURČIĆ,
 Slobodan;
*Architecture in the
 Balkans, From
 Diocletian to
 Süleyman the
 Magnificent.*
 Pàgina 274.

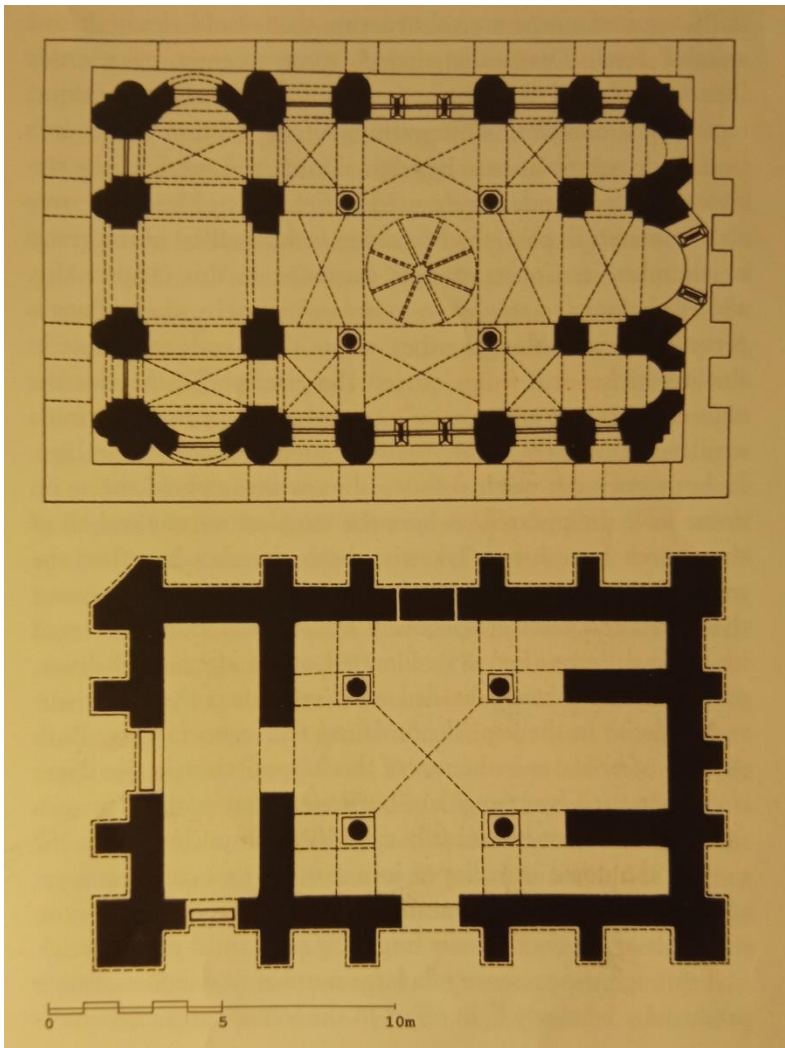


Fig. 33: Església del Myrelaion, planta.
 Imatge superior: Planta principal.
 Imatge inferior: Estructura de suport.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 275.

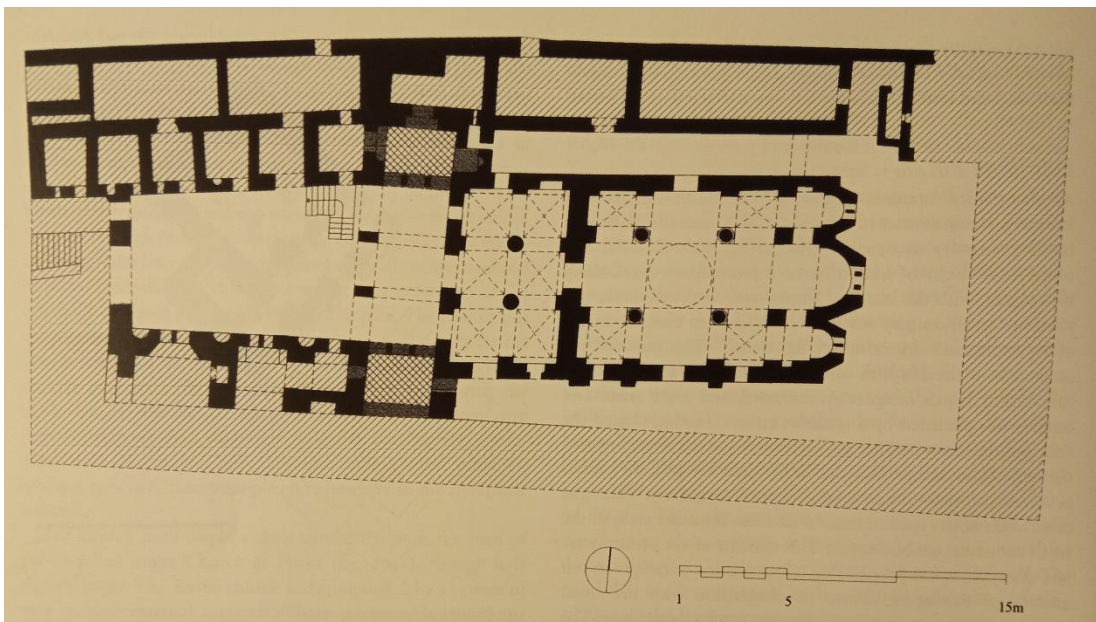


Fig. 34: Monestir de Hosios Loukas, reconstrucció hipotètica de la planta del S.X.

Extret de: ĆURČIĆ, Slobodan; *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Pàgina 275.

BIBLIOGRAFÍA

CASTRO VILLALBA, Antonio (1995). *Historia de la Construcción Arquitectónica*. Barcelona: Edicions UPC.

ĆURČIĆ, Slobodan (2010). *Architecture in the Balkans, From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. Yale: Yale University Press.

EBERSOLT, Jean (1934). *Monuments d'Architecture Byzantine*. París: Les Éditions d'Art et d'Histoire. (Non vidimus)

ECO, Umberto (2015). *La Edad Media. I. Bárbaros, Cristianos, y Musulmanes*. Traducció de Omar Daniel Alva Barrera i Dennis Peña Torres. vol. 1. Mèxic, D. F: Fondo de Cultura Econòmica. Edició original – Itàlia: Encyclomedia publishers s.r.l., 2010.

GRABAR, André (1946). *Martyrium, Recherches Sur le Culte des Reliques et l'Art Chrétien Antique*. París: Collège de France. (non vidimus)

KOSTOF, Spiro (1984). *El Arquitecto, Historia de una Profesion*. Madrid: Cátedra. Edició original – Oxford: Oxford University Press, 1977.

KOSTOF, Spiro (1988). *Història de la Arquitectura*. Traducció de María Dolores Jiménez. Madrid: Alianza. Edició original - Oxford: Oxford University Press, 1985.

KRAUTHEIMER, Richard (2005). *Arquitectura Paleocristiana y Bizantina*. Traducció de Juan Ignacio Luca de Tena. 7a ed. Madrid: Cátedra. Edició original - Baltimore: Penguin Books, 1965.

LASSUS, Jean (1947). *Sanctuaries Chretiens de Syrie*. París: Paul Geuthner. (Non vidimus)

MANGO, Cyril (1975). *Arquitectura Bizantina*. Traducció de Juan Novella Domingo. Madrid: Aguilar. Edició original - Milà: Electa Editrice, 1974.

MANGO, Cyril (1991). <<Approaches to Byzantine Architecture>>. *Muqarnas VIII: An Annual on Islamic Art and Architecture*, vol. 8, núm. 1: pp. 40-44. [Consulta en línia]. URL: https://www.jstor.org/stable/1523151?seq=4#metadata_info_tab_contents

MATHEWS, Thomas (1980). *The Early Churches of Constantinople*. 3a ed. Pennsylvania: Pennsylvania State University.
Edició original - Pennsylvania: Pennsylvania State University, 1971.

MILLET, Gabriel (1916). *L'École Grecque Dans l'Architecture Byzantine*. París: Ernest Leroux.
[Consulta en línia]. URL: <https://archive.org/details/lcolegregqueda00mill/page/n15/mode/2up>

OUSTERHOUT, Robert (1996). <<An Apologia for Byzantine Architecture>>. *Gesta*, vol. 35, núm. 1: pp. 21-33.
[Consulta en línia]. URL: https://www.jstor.org/stable/767224?seq=1#metadata_info_tab_contents

OUSTERHOUT, Robert (1999). *Master Builders of Byzantium*. Princeton: Princeton university Press.

OUSTERHOUT, Robert (2019). *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford: Oxford University Press.

SMITH, Earl Baldwin (1950). *The Dome, a Study in the History of Ideas*. Princeton: Princeton University Press.

TEXIER, Charles; PULLAN, R. Popplewell (1864). *Byzantine Architecture*. London: Day & Son.
[Consulta en línia]. URL: <https://www.doaks.org/resources/rare-books/byzantine-architecture-illustrated-by-examples-of-edifices-erected-in-the-east-during-the-earliest-ages-of-christianity-with-historical-archaeological-descriptions>

VAN MILLINGEN, Alexander (1912). *Byzantine Churches in Constantinople*. London: MacMillan and Co.
[Consulta en línia]. URL: <https://archive.org/details/byzantinechurche014623mbp>

YASIN, Ann Marie (2012). <<Reassessing Salona's Churches: Martyrium Evolution in Question>>. *Journal of Early Christian Studies*, vol. 20, núm 1: pp. 59-112.
[Consulta en línia]. URL: https://www.academia.edu/6880280/_Reassessing_Salona's_Churches_Martyrium_Evolution_in_Question_Journal_of_Early_Christian_Studies_20_1_2012_59_112